

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΙΓΑΙΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΤΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ
ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ.

Πολιτικά «κόμματα» στην αρχαία Αθήνα: συνέχειες
και ασυνέχειες.

Γεώργιος Κολοβός

Επιβλέπων Καθηγητής: Βασίλειος Ι. Αναστασιάδης

Μυτιλήνη, Φεβρουάριος 2021

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή	3
1. Σύγχρονη πολιτική.....	5
2. Η άμεση δημοκρατία της αρχαίας Αθήνας	9
3. Αναζήτηση πολιτικών «κομμάτων» στην αρχαία Αθήνα.....	13
3.1 Ο ορισμός του πολιτικού κόμματος στη σύγχρονη δημοκρατία.....	13
3.2 Απόψεις υπέρ των πολιτικών «κομμάτων» στην αρχαία Αθήνα	14
3.3 Η ελεύθερη συμμετοχή στην Εκκλησία του δήμου δεν προϋποθέτει ύπαρξη κόμματος	16
3.4 Η ολιγαρχία δεν θα μπορούσε να είναι πολιτικό κόμμα	17
3.5 Οι ακόλουθοι των πολιτικών ηγετών στην αρχαία Αθήνα ήταν ολιγάριθμοι....	19
3.6 Ο Δημοσθένης αναφέρεται σε συμμορίες.....	21
3.7 Πολιτικά κόμματα και γραφειοκρατικός ορθολογισμός.....	23
Συμπεράσματα.	25
Βιβλιογραφία	26
Πρωτογενής.....	26
Δευτερεύουσα	27

Εισαγωγή

Η παρούσα διπλωματική επιχειρεί να μελετήσει εάν κάποιες από τις πολιτικές ομάδες που έδρασαν κατά την αρχαιότητα στην αρχαία Αθήνα, οι «δημοκρατικοί» και οι «ολιγαρχικοί», δύνανται να συνιστούν «κόμματα», όπως αυτά νοούνται στη νεότερη εποχή. Η ανίχνευση των ενδεχομένων συνεχειών και ασυνεχειών μεταξύ τους αποτελεί άλλο ένα από τα βασικά της εγχειρήματα. Για τη διερεύνηση των παραπάνω ερευνητικού ερωτήματος θα χρησιμοποιήσω τόσο πρωτογενές υλικό (που περιλαμβάνει τους λόγους *Κατὰ Κτησιφῶντος* του Αισχίνη, *Ὀλυνθιακὸς Β΄* και *Περὶ τοῦ στεφάνου* του Δημοσθένη, *Κατὰ Ερατοσθένους* του Λυσία, το 2^ο βιβλίο των *Ἱστοριῶν* του Θουκυδίδη και τα *Ἑλληνικά* του Ξενοφῶντα) όσο και τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία που θεματοποιεῖ το ζήτημα που θα πραγματευτώ.

Ὅπως ἔχει τονιστεῖ ἀπὸ διάφορους σχολιαστῆς, τόσο η χρήση του ὀρου «κόμμα» στη μελέτη του ἀρχαίου κόσμου ὅσο και το ἰδεολογικό του περιεχόμενο σχετίζονται με τη σταδιακή εγκαθίδρυση του κομματικού συστήματος στον σύγχρονο κόσμο, ἀρχῆς γενομένης στις Η.Π.Α. μετὰ το σύνταγμα του 1787 και την Ευρώπη μετὰ τη Γαλλική Επανάσταση το 1789. Στη μελέτη της πολιτικής ἱστορίας του ἀρχαίου κόσμου, τα ὄρια της χρήσης του ὀρου «κόμμα» υπῆρξαν, ὠστόσο, ἀρκετὰ συγκεκριμένα. Συγκεκριμένα, δεν εἶναι σαφές πότε το «κόμμα» χρησιμοποιούνταν ὡς τεχνικός ὀρος και πότε ὑπὸ την χαλαρότερη ἔννοια ἐνός πολιτικού μπλοκ, μιας ομάδας ἢ ἀκόμα και ἀπλῶς της ἰσχύος.¹ Πάντως, αὐτό δεν ἰσχύει στη βρετανική περίπτωση, ὅπου το -ουσιαστικά- δικομματικό σύστημα των Ουίγων (Whigs) και των Τόριδων (Tories) ἀσκούσε ἔντονη ἐπίδραση. Αὐτή η ἐπίδραση καθρεπτίζεται εὐδιάκριτα σε μια σειρά ἀπὸ ἔργα γραμμένα στα μέσα του 19ου αἰ., ὅπως λ.χ. του George Grote και του Leonard Whibley, οι ὁποῖοι κάνουν λόγο περὶ ἀντιπαράθεσης μετὰξὺ του ἀθηναϊκού «δημοκρατικού» και του «συντηρητικού» (ἢ «ολιγαρχικού») «κόμματος». Και οι δύο τους εἶχαν, ἐμφανῶς, ἀλλὰ και ἀνατόφευκτα, ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ το βρετανικό κομματικό φαινόμενο. Ακόμα περισσότερο, καταλυτική ἐπιρροή ἄσκησε στην ἀντίληψή τους το διανοητικό κλίμα του φιλελευθερισμού, ἕνα ἀπὸ τα κυριότερα χαρακτηριστικά του ὁποῖου ἦταν η συσχέτιση «κομμάτων» και «κοινωνικῶν τάξεων». Ἐτσι, ο Leonard Whibley, μάλιστα, διαπίστωνε μια «ἀδρῆ ἀναλογία» μετὰξὺ «κόμματος» και «κοινωνικῆς τάξης».²

Παρ' ὅλα αὐτά, η πρόσληψη του ὀρου «κόμμα» δεν υπῆρξε ὁμοίμορφη σε ὅλη την Ευρώπη. Για την ἀκρίβεια, η γερμανόφωνη ἱστοριογραφία υπῆρξε πολὺ πιο ἐπιφυλακτική και ἐχθρική στη χρήση του ὀρου, νοηματοδοτώντας το «κόμμα» ἀποκλειστικά ὡς ἔκφραση κοινωνικῆς (π.χ. «ταξικῆς») σύγκρουσης. Με αὐτό το σκεπτικό, ο Julius Beloh ἐκλαμβάνει την ἀρχαία Αθήνα ὡς ἕνα μονοκομματικό κράτος: το κράτος του δημοκρατικού «κόμματος» των φτωχῶν. Παρομοίως, ο Robert von Pöhlmann ἔδωσε ἔμφαση στην κυριαρχία των «ταξικῶν» συμφερόντων και, παράλληλα, ἐξέλαβε την «κομματική» ἀντιπαλότητα ὡς ἕναν ἀγῶνα ἰσχύος μετὰξὺ δύο «τάξεων». Τέλος, ο Eduard Meyer ἔκανε λόγο περὶ συντηρητικού και δημοκρατικού «κόμματος», προσδίδοντας σε αὐτά ἕναν χαρακτήρα υπεράσπισης

---

¹ V. I. Anastasiadis, *Political "parties" in Athenian democracy: A modernising topos*, Arethusa 32 (1999) 315.

² Στο ἴδιο, σελ. 315-316.

συγκεκριμένων συμφερόντων, ενώ, επιπρόσθετα, εξέλαβε την καταγωγή τους ως αποτέλεσμα μιας σειράς κοινωνικών αντιπαλοτήτων.³

Στην καμπή του αιώνα σημειώθηκε μια σαφής αντιπαράθεση μεταξύ της φιλελεύθερης βρετανικής παράδοσης και του πολιτικού κλίματος της Γερμανίας. Στη Βρετανία, εξίσου όμως στη Γαλλία και τις Η.Π.Α., το ερώτημα δεν υπήρξε τόσο ιδεολογικά φορτισμένο ως προς τη σύνδεσή του με τα περιρρέοντα συγκείμενα της εποχής. Στη Γερμανία, όμως, η ύπαρξη πολιτικών «κομμάτων» κατά την αρχαιότητα ήταν πρωτίστως συνυφασμένη με το σύγχρονο πολιτικό περιβάλλον. Με αυτή την έννοια, τότε διαφάνηκαν οι πρώτες διαφορές και ασυνέχειες του «κομματικού» φαινομένου ανάμεσα στον αρχαίο κόσμο και το -εκάστοτε- παρόν.⁴

Το πέρασμα στον 20^ο αιώνα βρήκε τα πολιτικά κόμματα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες να έχουν αποκτήσει μια οργανωμένη μορφή που χαρακτηριζόταν από την εκτεταμένη χρήση μη κοινοβουλευτικών μηχανισμών, με σκοπό την παρέμβαση στην κοινωνικοπολιτική ζωή, κάτι που ουδέποτε υπήρξε στην αρχαιότητα. Όπως ήταν αναμενόμενο, η περίοδος του Μεσοπολέμου είδε μια μετατόπιση του ερευνητικού ενδιαφέροντος προς την ανίχνευση (φανταστικών ή πραγματικών) διαφορών μεταξύ δύο τύπων «κομμάτων»: αυτών της αρχαιότητας και των αντίστοιχων της σύγχρονης περιόδου.⁵ Η λήξη του Β' παγκοσμίου πολέμου συνοδεύτηκε από ένα αίτημα για μια περισσότερο «επιστημονική» προσέγγιση στο ζήτημα (αίτημα που συνόψισε το 1945 ο Olivier Reverdin), με έμφαση στην αθηναϊκή δημοκρατία. Αυτή η προσέγγιση έριχνε το βάρος της στην απαρίθμηση των διαφορών μεταξύ αρχαίων και σύγχρονων πολιτικών δυνάμεων, κάνοντας εκτεταμένη χρήση ποικίλων κριτηρίων, για να καταλήξει στο ότι δεν υπήρχαν κόμματα κατά την αρχαιότητα καθώς τα τυχόν πολιτικά μέτωπα δεν είχαν ονόματα, εσωτερική οργάνωση, πρόγραμμα και αρχές. Επιπρόσθετα, κατά τη δεκαετία του 1950, μια σειρά μελετών που εκπονήθηκαν στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα κατέδειξε ότι, εντέλει, στην αρχαία Ελλάδα δεν υπήρξαν καν μεγάλες οργανωμένες πολιτικές δομές.⁶ Παρ' όλα αυτά, όπως έχει υποστηριχθεί από τον Maurice Duverger (1976), η χρήση του «κόμματος» ως τεχνικού όρου κατά τον 19ο αιώνα αφορούσε σε ένα εύρος πολιτικών μορφών, εκκινώντας από ένα «πρωτόζωο» που εμφανίστηκε περιστασιακά στον αρχαίο κόσμο και φτάνοντας μέχρι τους υπερανεπτυγμένους (και ίσως υπερτροφικούς) οργανισμούς που συνιστούν τα κόμματα της σύγχρονης εποχής.⁷ Η συγκεκριμένη εκτίμηση, αν και δεν καταφέρνει να απαλλαγεί από την προβληματική ανάλυση των «κομμάτων» ως «κοινωνικών» οργανισμών, είναι πολλαπλά χρήσιμη στον βαθμό που επιχειρεί να περιγράψει με καινοτόμο τρόπο τις πολιτικές συσσωματώσεις του αρχαίου κόσμου, αλλά και να εντοπίσει δόκιμες συνέχειες με την πολιτική ιστορία των μεταγενέστερων εποχών και παραδειγμάτων.

Στον απόηχο των παραπάνω, η χρήση του όρου «κόμμα» αναφορικά με τον αρχαίο κόσμο έχει εν πολλοίς παρακμάσει στην σημερινή εποχή. Ωστόσο, ίσως έχει δοθεί μικρή προσοχή στο ερώτημα εάν στο πλαίσιο της δημοκρατικής «θεωρίας» (ή μάλλον «ιδέας») υπήρξε μια ευρεία ή έστω μερική αποδοχή του φαινομένου της δημιουργίας μιας οργανωμένης ομάδας που θα επιδίωκε να επιβάλει (με -υποθετικά- νόμιμα μέσα) στην πόλη την πολιτική βούληση των μελών της. Με αυτή την έννοια, οι Αθηναίοι ίσως δεν ασπάζονταν τη σύγχρονη θέση ότι η

---

³ Στο ίδιο, σελ. 316-317.

⁴ Στο ίδιο, σελ. 318.

⁵ Στο ίδιο, σελ. 320-321.

⁶ Στο ίδιο, σελ. 325 και 328

⁷ Στο ίδιο, σελ 326-327.

λειτουργία των επίσημων πολιτικών ομάδων εξ ορισμού υπηρετεί το κοινό συμφέρον. Για την ακρίβεια, πιθανόν, κάθε άλλο παρά υιοθετούσαν μια πλουραλιστική οπτική. στο πλαίσιο μιας άμεσης δημοκρατίας Η ανάδυση μιας σειράς πολιτικών οντοτήτων που θα προσομοίαζαν με πολιτικά «κόμματα» μπορούσε απλώς να νοηθεί ως μια φυγόκεντρος τάση, αντίρροπη της αντίθεσης μιας ολόκληρης κοινωνίας προς κάθε συλλογικότητα που απειλούσε να απορροφήσει την ατομική πολιτική ελευθερία. Πάντως, δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε ότι, εξίσου στο αρχαίο και τον σύγχρονο κόσμο, οι πολιτικές νοοτροπίες συνιστούν ένα «αντιφατικά πολύπτυχο» και μη σταθερό φαινόμενο.⁸

Η μελέτη που επιχειρώ θα διαρθρωθεί σε τρεις ενότητες/κεφάλαια: Στην ενότητα 1. «Η πολιτική στον σύγχρονο κόσμο και την αρχαία Αθήνα» μελετώ τα πολιτικά κόμματα δίνοντας έμφαση στο τι συνιστά πολιτική, από την πλευρά του φιλελευθερισμού, στον δυτικό κόσμο κατά τη σύγχρονη περίοδο. Στη συνέχεια, μετακινούμενος από το γενικό στο ειδικό, προσπαθώ να δω αν η κατηγορία της «πολιτικής» συνιστά ένα κοινό τόπο στον σύγχρονο και τον αρχαίο κόσμο ή, αντίθετα, αν η αντίληψη ενός αρχαίου αθηναίου πολίτη περί της πολιτικής ήταν σαφώς διαφοροποιημένη από αυτή ενός σύγχρονου πολίτη. Στην ενότητα 2. «Η άμεση δημοκρατία της αρχαίας Αθήνας» μελετώ τις απαρχές, την εξέλιξη, τη λογική, τους θεσμούς και άλλα επιμέρους στοιχεία γύρω από τη δημοκρατία στην αρχαία Αθήνα. Στην τελευταία ενότητα 3. «Αναζήτηση για την ύπαρξη πολιτικών κομμάτων στην αρχαία Αθήνα», προκειμένου να δούμε το αν και κατά πόσο υπήρχαν πολιτικά «κόμματα» στην αρχαία Αθήνα, αρχικά μελετώ μια σειρά από ορισμούς του πολιτικού κόμματος στη σύγχρονη δημοκρατική πολιτική θεωρία. Στη συνέχεια, ασκώ κριτική σε μια σειρά από απόψεις και επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης «κομμάτων» στον αρχαίο κόσμο και, αντίστροφα, παραθέτω επιχειρήματα κατά της ύπαρξης τους. Συγκεκριμένα, θα εξετάσω εάν η ελεύθερη συμμετοχή στην Εκκλησία του δήμου μπορούσε ή όχι να συμβαδίζει με την ύπαρξη «κομμάτων», εάν η ολιγαρχία μπορούσε ή όχι να συνιστά πολιτικό «κόμμα», εάν οι ακόλουθοι των πολιτικών ηγετών στην αρχαία Αθήνα ήταν (ο Δημοσθένης αναφέρεται σε συμμορίες) επαρκούσαν αριθμητικά ή όχι ώστε να συγκροτήσουν «κόμματα». Τέλος, διερευνώ την σχέση πολιτικών «κομμάτων» και γραφειοκρατικού ορθολογισμού.

1.Σύγχρονη πολιτική

Αρκετοί ιστορικοί αναγνώρισαν μέσω επιχειρημάτων και παράθεσης ιστορικών γεγονότων ότι στην αρχαία Αθήνα είχαν δημιουργηθεί διαφορετικές πολιτικές ομάδες. Σε πολλά ιστορικά συγγράμματα που πραγματεύονται την ιστορία της αρχαίας Αθήνας χρησιμοποιούν τον όρο «κόμματα» (parties, clubs) για να χαρακτηρίσουν αυτές τις ομάδες. Συγκεκριμένα, ο William Mitford το 1822, καθώς και ο George Grote στα μέσα του ίδιου αιώνα, ανέφεραν στα συγγράμματά τους που αφορούσαν την Αρχαία Ελληνική ιστορία την ύπαρξη πολιτικών «κομμάτων» στην αρχαία Αθήνα, όπως και σε άλλες πόλεις-κράτη, κατά τον 5^ο π.Χ. αιώνα.⁹

---

⁸ Στο ίδιο, σελ 330-331.

⁹ Στο ίδιο, σελ.313-314.

Γενικότερα, επιχειρηματολόγησαν υπέρ του διαχωρισμού δύο βασικών κομμάτων στην αρχαία Αθήνα: αυτού των «ολιγαρχικών» και του αντίστοιχου των «δημοκρατικών». Χαρακτηριστικό ως προς αυτή τη διάκριση είναι το σύγγραμμα του Leonard Whibley, το 1889, με τίτλο *Political Parties in Athens during the Peloponnesian War*. Όμως, τι νοείται πολιτικό κόμμα στη σύγχρονη δημοκρατία ώστε να βρούμε ομοιότητες με την αρχαιότητα;

Ο Sigmund Neumann, το 1956, όρισε τα κόμματα ως φορείς εκπροσώπησης, χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας με περιορισμένη πολιτική αρμοδιότητα και συμμετοχή. Τα κόμματα αναδεικνύουν τα αιτήματα συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων κατά την προεκλογική περίοδο, ενώ, μετά την εκλογική επιτυχία τους, οι εκπρόσωποί τους λειτουργούν ελεύθερα, πιθανόν αγνοώντας τις προεκλογικές δεσμεύσεις.¹⁰

Παρ' όλα αυτά, οι ορισμοί για τα πολιτικά κόμματα ποικίλλουν και δεν υπάρχει ένας ομόφωνα αποδεκτός ορισμός. Πριν την ανάλυση των πολιτικών κομμάτων, θα ξεκινήσω με την ανάλυση του όρου «πολιτική». Στην αρχαία Ελλάδα, καθώς και το σύγχρονο κόσμο, η λέξη «πολιτική» (politics) χρησιμοποιείται ευρέως. Συγκεκριμένα, η λέξη προέρχεται από την ουσιαστικοποίηση του επιθέτου της αρχαίας ελληνικής «πολιτικός». Ήδη από την αρχαία Ελλάδα η λέξη χρησιμοποιείται με τις σημασίες «σχετικός με την πολιτεία, την κοινωνία, τη διοίκηση ή τον πολίτη». Η λέξη, μέσω του λατινικού επιθέτου *politicus* εισχώρησε σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες, π.χ. γαλλικά (*politique*), αγγλικά (*political*), ισπανικά (*político*), γερμανικά (*politisch*) κ.λ.π.¹¹ Οφείλουμε στη συνέχεια να αντιληφθούμε και να αποσαφηνίσουμε τι σήμαινε η πολιτική για τους αρχαίους Αθηναίους και τι σημαίνει σήμερα. Η ουσία δεν κρύβεται στις λέξεις, αλλά στην ιδέα πίσω από το άκουσμά τους, την ακουστική εικόνα τους. Αυτό ακριβώς υποστηρίζει και η σύγχρονη επιστήμη της γλωσσολογίας, ο Ferdinand de Saussure στο βιβλίο του *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας*, το 1916, διατυπώνει τη θεωρία του για το αυθαίρετο σημείο, το οποίο αποτελείται από δύο όρους -το σημαίνόμενο (ιδέα) και το σημαίνον (ακουστική εικόνα)- και συμπεραίνει πως ο τελευταίος όρος είναι ανατιολόγητος, δηλαδή δεν έχει φυσικό δεσμό με το σημαίνόμενο. Με άλλα λόγια, η γλωσσική κοινότητα απλώς καθορίζει το σημαίνον και το εγκαθιδρύει ως κανόνα, με αποτέλεσμα μια σύμβαση ανάμεσα στα μέρη του γλωσσικού σημείου.¹²

Εάν σκεφτούμε παραγωγικά (απαγωγικά), τουτέστιν οδηγούμενοι από το γενικό -που είναι η πολιτική- προς το ειδικό -τα κόμματα-, προκειμένου να ελέγξουμε τον ορισμό τους, θα διακρίνουμε μια δυσκολία στη σύγκριση του αρχαίου κόσμου με το σήμερα. Αλλιώς αντιλαμβάνεται ένας αρχαίος Αθηναίος πολίτης την πολιτική και αλλιώς ένας σύγχρονος πολίτης. Αυτό συμβαίνει διότι πρόκειται για δυο διαφορετικά συστήματα πολιτικής. Εάν, λοιπόν, στην αρχαία Αθήνα ο γενικός όρος «πολιτική» δεν συνάδει με το σήμερα, είναι ορθό να αναζητήσουμε ομοιότητες στα επιμέρους στοιχεία της, εν προκειμένω στην ύπαρξη ή μη κομμάτων;

Κατά βάση, η αναζήτηση ομοιοτήτων του παρελθόντος με το σήμερα, αφενός, δημιουργεί αναχρονισμούς και, αφετέρου, αναδεικνύει ουσιαστικές διαφορές. Η σύγχρονη πολιτική, με τη μορφή που τη γνωρίζουμε σήμερα, ξεκίνησε να διαμορφώνεται κατά την Αμερικανική και Γαλλική επανάσταση. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία ιδρύθηκε ως μέσο για να ασκήσει μια

¹⁰ R. S. Katz, W. J. Crotty, *Handbook of Party Politics*, London 2006, σελ. 254.

¹¹ Γ. Μπαμπινιώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 2002, σελ. 1131.

¹² F. D. Saussure, *Course in General Linguistics*, New York 1959, σελ. 65-69.

ελίτ την εξουσία, την οποία ο λαός την αναγνωρίζει μέσω εκλογών.¹³ Ο Max Weber θεωρεί την πολιτική μια μορφή διοίκησης από το κράτος, το οποίο, για να εξουσιάσει, επέβαλε για λογαριασμό του το νόμιμο μονοπώλιο της φυσικής βίας. Επίσης, πολιτική σημαίνει τον αγώνα πρόσκτησης ισχύος, είτε ανάμεσα σε κράτη είτε ανάμεσα σε ομάδες στο εσωτερικό κάποιου κράτους.¹⁴ Τα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη δικαιολογούν τη χρήση βίας με το επιχείρημα ότι με αυτόν τον τρόπο προασπίζουν το σύνταγμα και τους νόμους και γιαυτό διαφοροποιούνται από τα ολοκληρωτικά καθεστώτα. Ακόμα και η διάκριση των εξουσιών διαφοροποιεί τα σύγχρονα δημοκρατικά καθεστώτα από τα δικτατορικά, καθώς, εάν όλες οι εξουσίες συγκεντρώνονται σε ένα άτομο, τότε η έννοια της «πολιτικής» εξουδετερώνεται και ο δεσποτισμός κυριαρχεί.

Ο David Hume παρατήρησε πως η συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων κυβερνάται με ευκολία από λίγους, και με την ίδια ευκολία οι «πολλοί» αναθέτουν τις τύχες τους στους ηγέτες τους. Αυτό το γεγονός είναι οξύμωρο, διότι η δύναμη βρίσκεται στην πλευρά αυτών που κυβερνώνται. Αν ο λαός το συνειδητοποιούσε, θα ξεσηκωνόταν και θα ανέτρεπε τους κυβερνώντες. Όμως, αυτό δεν συμβαίνει διότι η διακυβέρνηση βασίζεται στον έλεγχο της γνώμης, μια αρχή που ισχύει και για τις πιο λαϊκές κυβερνήσεις.¹⁵ Σύμφωνα με τον Noam Chomsky και τη σύγχρονη προοδευτική σκέψη, ο πληθυσμός αποτελεί σήμερα θεατή, δίχως μερίδιο συμμετοχής, και μόνο οι εκλεγμένοι ηγέτες του εκπροσωπούν την αυθεντική ισχύ.¹⁶ Ήδη από τις απαρχές του αμερικανικού έθνους, ο James Madison θεωρούσε πως, εάν όλες οι τάξεις των ανθρώπων είχαν δικαίωμα ψήφου, όπως όταν άρχισε να εφαρμοζόταν στην Αγγλία, τότε θα διακυβευόνταν τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας. Οι διανοούμενοι που συμφώνησαν με αυτή την παραδοχή, αποδέχονταν ότι το Σύνταγμα ήταν ένα έγγραφο «αριστοκρατικού περιεχομένου» που είχε σχεδιαστεί για να χειραγωγήσει τις δημοκρατικές τάξεις της περιόδου, δίνοντας εξουσία στους ανθρώπους που κατείχαν πλούτο.¹⁷

Ο Noam Chomsky θεωρεί πως η φράση «η πρωταρχική ευθύνη της κυβέρνησης είναι να προστατεύει τη μειοψηφία των πλουσίων εναντίον της πλειοψηφίας», του James Madison, συνοψίζει τον βασικό πυλώνα για τη δημοκρατία που γνωρίζουμε σήμερα.¹⁸ Όμως, πώς γίνεται να συναινεί σε αυτό ο λαός, έχοντας καθολική ψήφο και καθολική εκπαίδευση; Ο Francis Hutcheson απαντά πως η προπαγάνδα παρέχει στην ηγεσία τον μηχανισμό για τη διαμόρφωση της σκέψης των μαζών. Πρόκειται για «συναίνεση χωρίς συναίνεση».¹⁹ Αυτό ισχύει ιδίως όταν οι φιλελεύθερες κυβερνήσεις δίνουν προτεραιότητα στις ιδιωτικές επιχειρήσεις έναντι των αντιρρήσεων του κοινού, με το πρόσχημα πως το κοινό θα εγκρίνει τις αποφάσεις τους εκ του αποτελέσματος. Η πλειοψηφία του λαού αισθάνεται εντέλει αποκομμένη από τη σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση. Αυτό ίσως να συντρέχει ήδη από την απαρχή του φιλελευθερισμού. Ο Adam Smith, στο βιβλίο του *Ο πλούτος των εθνών*, εξηγεί πώς ο καταμερισμός της εργασίας στο εργοστάσιο μεγιστοποιεί την παραγωγή και την αποτελεσματικότητα.²⁰ Η πολιτική διαμορφώθηκε να εξυπηρετεί αυτό το μοντέλο και

---

¹³ J. Rancière, *Το μίσος για την δημοκρατία*, Αθήνα 2009, σελ. 80-83.

¹⁴ M. Weber, *Η πολιτική ως κάλεσμα και επάγγελμα*, Αθήνα 2019, σελ. 12-13.

¹⁵ N. Chomsky, *Κέρδος και πολίτης*, Αθήνα 1999, σελ. 73.

¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 74.

¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 77-78.

¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 78.

¹⁹ Στο ίδιο, σελ. 75.

²⁰ R. L. Heilbriner, *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου*, Αθήνα 2000, σελ. 84.

περιορίστηκε στα χέρια μιας μειοψηφίας επαγγελματιών πολιτικών. Όπως υποστήριξε και ο Max Weber, η σύγχρονη δικηγορία και σύγχρονη δημοκρατία είναι αλληλένδετες.²¹ Η ιδιότητα του νομικού φαντάζει επιβεβλημένη στην κατάκτηση πολιτικών θώκων. Το σύγχρονο νομικό σύστημα είναι σύνθετο και απαιτεί βαθιά γνώση της νομικής επιστήμης. Ο καπιταλισμός προϋποθέτει την επαγγελματική εξειδίκευση, με αποτέλεσμα η πολιτική φιλοσοφία να θεωρείται μη παραγωγικό μέσο για την επιβίωση της κοινότητας, και η τάξη των νομικών να υπερτερεί στην πολιτική αρένα. Έτσι, όπως το έθεσε ο Karl Marx, καταλήγουμε στην «αλλοτρίωση»²² της παραγωγικής διαδικασίας και της πολιτικής. Το άτομο σήμερα είναι αποξενωμένο από την πολιτική, δεν αισθάνεται ότι είναι μέρος μιας πολιτικής απόφασης ή ότι μπορεί να επιφέρει κάποια αλλαγή. Συμμετέχει μέσω της ψήφου στην πολιτική σκηνή, έπειτα όμως τα ηνία για τις πολιτικές αποφάσεις κρατούν οι πολιτικές ελίτ.

Μια άλλη ερμηνεία για την πολιτική αλλοτρίωση ανατρέχει στο φιλελεύθερο πρότυπο ενός κοινοβουλίου που λειτουργεί ως προστάτης και εγγυητής των ατομικών ελευθεριών, έτσι ώστε να εξομαλύνεται ο ιστορικός φόβος για την «τυραννία της πλειοψηφίας».²³ Με αυτόν τον τρόπο, η σύγχρονη πολιτική ενστερνίστηκε ένα τύπο Madison, που εκφράζει, σύμφωνα με τον R. A. Dahl, «την προσπάθεια να επιτευχθεί ένας συμβιβασμός μεταξύ της εξουσίας της πλειοψηφίας και της εξουσίας της μειοψηφίας, μεταξύ της πολιτικής ισότητας όλων των ενηλίκων πολιτών, αφενός, και της επιθυμίας, αφετέρου, να τεθούν περιορισμοί στην κυριαρχία τους».²⁴

Η υιοθέτηση ενός φιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου από τη σύγχρονη πολιτική καθιστά την πλειοψηφία μη ικανή να καθορίσει και να επηρεάσει ζητήματα που αφορούν στην οικονομία. Η αρχή του «laissez faire» επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την σύγχρονη πολιτική σκέψη. Η διατύπωση των αρχών του ωφελιμισμού από τον Jeremy Bentham αναδεικνύει τη σπουδαιότητα των εγωιστικών κινήτρων, δηλαδή της επιδίωξης, με μια σχετική ελευθερία, του ατομικού κέρδους. Αυτό υποτίθεται πως νομοτελειακά θα οδηγούσε και στην ευτυχία της πλειοψηφίας.²⁵ Ως επί το πλείστον, σε όλες τις κοινωνίες από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, η οικονομία διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο στις ζωές των ανθρώπων. Η οικονομία είναι, κατά βάση, ένας δείκτης ευημερίας, αυτή καθορίζει την παραγωγή και τον πλούτο. Παρ' όλα αυτά, οι πολίτες αποκλείονται από κάθε επέμβαση στις οικονομικές πολιτικές, οι οποίες είναι καθορισμένες από τεχνοκράτες και την ελεύθερη αγορά. Όπως υποστηρίζει ο Milton Friedman, νεοφιλελεύθερος οικονομολόγος, επειδή το κέρδος είναι βασικό στοιχείο της δημοκρατίας, κάθε κυβέρνηση που επιδιώκει πολιτικές αντίθετες με αυτές της ελεύθερης αγοράς είναι εξ ορισμού αντιδημοκρατική, όσο και αν αυτές διαμορφώνονται με την υποστήριξη του λαού.²⁶ Γιαντό και ο Chomsky καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο νεοφιλελευθερισμός είναι ο άμεσος και κυριότερος εχθρός της γνήσιας συμμετοχικής δημοκρατίας.²⁷

Τέλος, το σύγχρονο κρατικό σύστημα έχει καθιερώσει τη νομική ισότητα και ανεξαρτησία όλων των κρατών. Επίσης, κάθε κράτος έχει το δικαίωμα να ακολουθεί τη δική του εξωτερική

---

²¹ M. Weber, *Η πολιτική ως κάλεσμα και επάγγελμα*, Αθήνα 2019, σελ. 42.

²² K. Marx, *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, Αθήνα 1975, σελ. 92.

²³ A. R. Ball, B. G. Peters, *Σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση*, Αθήνα 2001, σελ. 223.

²⁴ Στο ίδιο, σελ. 223.

²⁵ E. M. Burns, *Ευρωπαϊκή ιστορία. Ο δυτικός πολιτισμός: Νεότεροι χρόνοι*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ.536.

²⁶ N. Chomsky, 1999, σελ. 38.

²⁷ Στο ίδιο, σελ. 38.

πολιτική, να συνάπτει συμμαχίες και να διεξάγει πόλεμο για τα συμφέροντά του, όταν ο τελευταίος δεν μπορεί να αποφευχθεί μέσω της διπλωματίας και της ισορροπίας ισχύος.²⁸ Ωστόσο, ένας σημαντικός παράγοντας που εξασθενεί την εθνική κυριαρχία των κρατών είναι η Παγκοσμιοποίηση. Το διεθνές εμπόριο και τα πολιτικά μπλοκς, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, επηρεάζουν τις κυβερνήσεις σε κοινωνικό, οικονομικό και εθνικό επίπεδο.²⁹ Τελικά, σε ένα περίπλοκο σύστημα που διαφέρει από την αρχαιότητα, υφίσταται η κυριαρχία του λαού; Ο Leo Strauss εκτιμά πως η συμμετοχή των απλών ανθρώπων θεωρήθηκε καταστροφική στην αρχαιότητα, καθώς είναι ανεπιθύμητη και σήμερα.³⁰ Άλλοι πολιτικοί διανοητές του 18^{ου} αιώνα συνειδητοποίησαν, έπειτα από τις συνελεύσεις της Φιλαδέλφειας (1787) και του Παρισιού (1789-1791, 1793, 1795), ότι το αντιπροσωπευτικό σύστημα ήταν αναπόφευκτο για τα πολυπληθή κράτη.³¹ Από την άλλη, στην αρχαία Αθήνα η άμεση συμμετοχή στα κοινά ήταν εφικτή λόγω του μικρού αριθμού των πολιτών της αλλά και της διαθεσιμότητάς τους, καθώς υπήρχαν δούλοι για τις εργασίες. Παρ' όλα αυτά, η κλήρωση ως μέσο εκλογής πολιτών αξιωματούχων θα μπορούσε να εφαρμοστεί και σε πολιτείες πολυάριθμου πληθυσμού, χωρίς την ανάγκη της ψηφοφορίας. Η πρόταση αυτή ακούγεται παράτολμη, όχι όμως για τους αρχαίους Αθηναίους.

2. Η άμεση δημοκρατία της αρχαίας Αθήνας

Η κοιτίδα της άμεσης δημοκρατίας, δηλαδή της κυριαρχίας του λαού στην πολιτική, θεωρείται η Αθήνα της κλασικής περιόδου (508-322 π.Χ). Οι διαδοχικές θεσμοθετήσεις των νόμων του Δράκοντα και της σεισάχθειας του Σόλωνα, δημιούργησαν πρόσφορο έδαφος για τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, οι οποίες διαμόρφωσαν τη δημοκρατία και μείωσαν σημαντικά την ισχύ της αριστοκρατίας. Αρχικά, ο Κλεισθένης αντικατέστησε τις τέσσερις αρχαίες φυλές, που είχαν ιωνική προέλευση, με δέκα καινούργιες και χώρισε την Αττική σε δήμους. Κάθε φυλή απαρτιζόταν από τρεις διαφορετικές περιφέρειες δήμων (τριτύες), μια στα παράλια, μια στην πόλη και μία στην ενδοχώρα. Τα μέλη της κάθε φυλής πολεμούσαν μαζί και ανάμεσά τους κληρώνονταν οι πενήντα βουλευτές που τους αντιπροσώπευαν στην βουλή των πεντακοσίων. Με αυτόν τον τρόπο ο Κλεισθένης έθεσε γερά θεμέλια για την ενοποίηση της πόλης-κράτους, βασική προϋπόθεση για τη μετέπειτα απόκρουση της επίθεσης των Περσών. Όμως, ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η εξίσωση όλων των πολιτών μπροστά στον νόμο, τουτέστιν η εγκαθίδρυση της ισονομίας, ήταν το ουσιαστικότερο επίτευγμα αυτής της περιόδου.³² Οι δικαστικές και οι πολιτικές αποφάσεις, ιδίως μετά τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη το 462 π.Χ, εξέφραζαν αμιγώς την πλειοψηφία των Αθηναίων, καθώς το ανώτατο δικαστήριο πέρασε στα

---

²⁸ E. M. Burns, 2006, σελ. 339.

²⁹ A. R. Ball, B. G. Peters, 2001, σελ. 53.

³⁰ J. Ober, *Public Speech and the Power of the People in Democratic Athens*, Cambridge 1993, σελ. 482.

³¹ Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η Αθηναϊκή δημοκρατία*, Ηράκλειο 2000, σελ. 598.

³² Claude Mossé, *Αθήνα, ιστορία μιας δημοκρατίας*, Αθήνα 2002, σελ. 18-40.

χέρια της εκκλησίας του δήμου.³³ Η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας στην αρχαία Αθήνα πραγματοποιήθηκε βαθμιαία με μεταρρυθμίσεις που στόχο είχαν να αποδυναμώσουν την αριστοκρατία και να αναδείξουν την λαϊκή κυριαρχία.

Η λαϊκή κυριαρχία της Αθήνας δεν συμπεριλάμβανε τους δούλους και τις γυναίκες. ούτε ίσχυσαν κατά τη διάρκεια της δημοκρατίας τα ανθρώπινα δικαιώματα, έτσι πως τα γνωρίζουμε σήμερα μετά τη Γαλλική επανάσταση. Επίσης, δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε ότι οι δούλοι πιθανόν υπερείχαν σημαντικά ως προς τον αριθμό τους έναντι των ελεύθερων Αθηναίων. Ως αθηναίος πολίτης θεσπίστηκε 451 π.Χ. να είναι αυτός που και οι δύο γονείς είναι Αθηναίοι πολίτες, σε αντίθεση με παλαιότερα που αρκούσε μόνο ο πατέρας. Ο τίτλος του πολίτη σχετιζόταν με δύναμη, κύρος και υλικά πλεονεκτήματα.³⁴

Από το 487 π.Χ. και εξής, ήδη οι περισσότεροι αθηναίοι αξιωματούχοι επιλέγονταν με κλήρο και όχι με ψηφοφορία. Η κυριότερη εξαίρεση ήταν οι στρατιωτικοί αξιωματούχοι, οι οποίοι εκλέγονταν με τη διαδικασία της ψηφοφορίας, διότι το αξίωμα του στρατηγού προϋπόθετε ειδική εκπαίδευση και γνώσεις. Τη βουλή την απάρτιζαν πεντακόσιοι πολίτες ηλικίας πάνω από τριάντα ετών, εκλεγμένοι με κλήρο για έναν χρόνο. Στις συνελεύσεις του λαού, δηλαδή την Εκκλησία του δήμου, συγκεντρώνονταν οι πολίτες της Αθήνας που είχαν πολιτικά δικαιώματα. Ο κάθε πολίτης είχε δικαίωμα να λάβει τον λόγο και να επιχειρηματολογήσει πάνω σε θέματα τα οποία τα είχε προετοιμάσει η βουλή. Η ιδιότητα του μέλους της βουλής απαιτούσε την ανάλωση προσωπικού χρόνου, γιατί η δημοκρατία μετέπειτα άμβιβε τους βουλευτές της, έστω με ένα σχετικά χαμηλό μισθό.³⁵

Ο Αριστοτέλης ορίζει τη δημοκρατία ως πολίτευμα στο οποίο οι πολίτες μοιράζονται τα αξιώματα με κλήρο. Για τους αρχαίους Αθηναίους βασικό παράγοντα για τη διατήρηση της δημοκρατίας αποτελούσε η ανάθεση αξιωμάτων με κλήρο. Με αυτό τον τρόπο περιοριζόταν οι ευκαιρίες για την ανάδειξη ενός κρατικού άρχοντα, ή ενός ισχυρού κέντρου εξουσίας, που θα μπορούσε να υπονομεύσει την κυριαρχία του δήμου.³⁶ Ωστόσο, ο αθηναίος άρχοντας, είτε είχε επιλεγεί με κλήρο είτε είχε εκλεγεί με ψήφο, ήταν υποχρεωμένος να λογοδοτήσει στον λαό. Όταν τελείωνε η θητεία ενός άρχοντα, έπρεπε να υποβληθεί σε εξέταση τόσο για τις επίσημες πράξεις του, όσο και σε λογιστικό έλεγχο για τις οικονομικές του συναλλαγές. Αυτές οι διαδικασίες διεκπεραιώνονταν από αξιωματούχους οι οποίοι εκλέγονταν από τον δήμο και όχι από τον Άρειο Πάγο, ο οποίος παλαιότερα ήταν αρμόδιος για την εποπτεία των αρχόντων.³⁷

Οι μεταρρυθμίσεις του 462 π.Χ. κατέστησαν τα ηλιαστικά δικαστήρια κύρια όργανα της δικαστικής εξουσίας. Όμως και η εκκλησία εξακολουθούσε να έχει τη δυνατότητα να δικάζει. Σπάνια, ωστόσο, διεκπεραίωνε δικαστικές υποθέσεις μέχρι τέλους. Οι υποθέσεις που δεν εκδικάζονταν από τα ηλιαστικά δικαστήρια ήταν οι ανθρωποκτονίες, οι πολύ μικρές διαφορές και οι σοβαρές υποθέσεις που ο δήμος αποφάσιζε να χειριστεί στην εκκλησία. Έξι χιλιάδες πολίτες επιλέγονταν με κλήρο ώστε να υπηρετούν ως ηλιαστές και να διαιρούν αυτή την μεγάλη ομάδα σε μικρότερες ομάδες δικαστικών. Τα ηλιαστικά δικαστήρια της

---

³³ Antony Andrewes, *Αρχαία Ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 2008, σελ. 267.

³⁴ J. De Romily, *Τα προβλήματα της αρχαίας Ελληνικής δημοκρατίας*, Αθήνα 1992, σελ 28.

³⁵ A. Andrewes, Αθήνα 2008, σελ.256-258.

³⁶ J. D. Romily, 1992, σελ. 34-40.

³⁷ R.K. Sinclair, *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*, Αθήνα 1997, σελ. 21.

δημοκρατίας ήταν πραγματικά «δικαστήρια από τον λαό, διά του λαού, για το λαό».³⁸ Ο κύριος στόχος αυτών των δικαστηρίων ήταν να ανατεθεί η διαχείριση της δικαιοσύνης στους απλούς πολίτες. Η δικαιοσύνη για την αρχαία Αθήνα δεν στηριζόταν σε ειδικές γνώσεις και σε εμπειρία, αντιθέτως εδραζόταν στον «κοινό νου».³⁹

Στην αρχαία Αθήνα η παραπομπή υποθέσεων που αφορούσαν στην υπονόμευση του κοινού συμφέροντος προϋπέθετε την ιδιωτική πρωτοβουλία. Κίνητρο των μηνυτών ενδέχεται να είναι ο «πατριωτισμός», ωστόσο θα μπορούσε ο μηνυτής να έχει κάποιο ιδιωτικό συμφέρον ή να κινείται με βάση κάποιο προσωπικό ή πολιτικό ανταγωνισμό. Βέβαια, αυτό το σύστημα δημιουργούσε τάξεις επαγγελματιών «καταδοτών», που στην Αθήνα χαρακτηρίζονταν *συκοφάντες*. Συνήθως εκβίαζαν τους πλούσιους με το πρόσχημα ότι θα τους μηνύσουν για δημόσιο αδίκημα.⁴⁰

Η αρχαία Αθήνα της κλασικής εποχής έδινε μεγάλη σημασία στην υπακοή των νόμων. Οι νόμοι είναι αυτοί που προστατεύουν την ελευθερία του κάθε ατόμου. Στον διάλογο μεταξύ του Ξέρξη και του Δημάρατου, ο πρώτος δεν μπορεί να αντιληφθεί πώς γίνεται ελεύθεροι άνθρωποι να μπορούν να πολεμήσουν γενναία, χωρίς να υπάρχει ο φόβος ενός προσώπου που να τους εξουσιάζει. Ο Δημάρατος δίνει την εξής απάντηση: «Διότι αν και είναι ελεύθεροι, εν τούτοις δεν είναι εις όλα ελεύθεροι. Από πάνω τους στέκει ένας κύριος, ο νόμος, και αυτόν φοβούνται πολύ περισσότερο ακόμα απ' ό,τι φοβούνται εσένα οι δικοί σου. Και φυσικά κάνουν ό,τι προστάζει εκείνος. Και τους προστάζει πάντα το ίδιο, δεν τους επιτρέπει δηλαδή να φεύγουν από το πεδίο μάχης, οποιοδήποτε είναι οι εχθροί, παρά τους επιβάλλει να μένουν στις θέσεις τους και εκεί να νικούν ή να σκοτώνονται».⁴¹ Ο νόμος δεν είναι ένας τύραννος που εξουσιάζει με τον τρόπο και τη χρήση βίας. Αντιθέτως, είναι άμεσα συνδεδεμένος με τη λαϊκή αντίληψη του ορθού και του δίκαιου, μιας και μέλημα κάθε νομοθεσίας είναι το καλό της πόλης. Αρνητής των νόμων σήμαινε προδότης της πόλης και του δημοκρατικού θεσμού της.

Γιαυτό και η άσκηση βίας αποτελούσε κατά την αρχαιότητα αδίκημα σε βάρος της πολιτείας. Ο πολίτης που πίστευε ότι έχει υποστεί αδικία έπρεπε να ακολουθήσει τη νόμιμη διαδικασία. Μια διαδικασία που τον κυρίαρχο ρόλο της απόφασης είχε πάντα ο λαός. Δεν υπήρχε νομική επιστήμη, ούτε οι Αθηναίοι ήθελαν να μεταβιβάσουν την δικαστική εξουσία σε έμπειρους και ειδικούς.⁴² Τις πολιτικές αποφάσεις τις έπαιρναν μετά από θορυβώδεις συζητήσεις στην εκκλησία του δήμου, όπου όλοι οι πολίτες μπορούσαν να συμμετέχουν. Αυτό σημαίνει ότι στην Αθήνα δεν υπήρχε κυβέρνηση, όπως την εννοούμε εμείς σήμερα, δηλαδή μια οργανωμένη ομάδα στην οποία ανατίθεται η εξουσία ανά περίπου τέσσερα χρόνια, την οποία το εκλογικό σώμα δεν έχει τη δυνατότητα να ελέγξει στα διαστήματα μεταξύ των εκλογών.

Ένας σημαντικός θεσμός στην αρχαία Αθήνα ήταν ο *οστρακισμός*. Σύμφωνα με αυτόν, ο δήμος αποφάσιζε, με ψήφους άνω των 6.000, να καταδικάσει ένα άτομο σε δεκαετή εξορία. Αυτό συνήθως αποσκοπούσε να αποτρέψει ισχυρά πολιτικά πρόσωπα από την κατάλυση της δημοκρατίας ή την πρόκληση αναταραχών στο εσωτερικό της πόλης. Εφαρμόστηκε για πρώτη φορά το 487 π.Χ. εναντίον του Ιππάρχου, γιου του Χάρμου, που ήταν τότε αρχηγός μιας ομάδας

---

³⁸ Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η αθηναϊκή δημοκρατία*, Ηράκλειο 2000, σελ. 308-309.

³⁹ J. De Romily, *Πόσο επίκαιρη είναι η αθηναϊκή δημοκρατία σήμερα;*, Αθήνα 2015, σελ. 165.

⁴⁰ A. Andrewes, 2008, σελ. 268.

⁴¹ J. De Romily, *Η αρχαία Ελλάδα σε αναζήτηση της ελευθερίας*, Αθήνα 1992, σελ.66-67.

⁴² A. Andrewes, 2008, σελ 275.

Αθηναίων, φιλικά διακείμενης προς τον Ιππία και ύποπτης να προσφέρει βοήθεια στους Πέρσες σε μία εκστρατεία εναντίον των Αθηναίων. Ο θεσμός περιέπεσε σε αχρηστία μετά το 417 π.Χ.⁴³

Ένας άλλος θεσμός ήταν η *γραφή παρανόμων*. Στόχευε να καταστήσει υπεύθυνους όσους υπέβαλλαν προτάσεις στην εκκλησία και αποκαλύπτει έναν τρόπο του σκέπτεσθαι, κατά τον οποίο όσοι είχαν τη δύναμη να καθορίσουν τα συμφέροντα της πόλεως θα έπρεπε και οι ίδιοι να διακινδυνεύουν μαζί με το μέλλον και την ευημερία της. Με άλλα λόγια, θα έπρεπε να τιμωρηθούν αυστηρά αν έδιναν συμβουλές που οδηγούσαν τους συμπολίτες τους σε παραβιάσεις του νόμου. Ο ίδιος ο δήμος ενδιαφερόταν για τις συνέπειες της επανάστασης που είχε επιφέρει. Είναι προφανές ότι όλες οι ατομικές ικανότητες και οι ατομικές επιδιώξεις είχαν «πολιτικοποιηθεί» και ενέπιπταν στην αρμοδιότητα -και την εξυπηρέτηση- της κοινότητας ως συνόλου.

Στην δημοκρατική αρχαία Αθήνα βασικός πυλώνας λειτουργίας του πολιτεύματος ήταν η προάσπιση της ελευθερίας του λόγου των πολιτών της στα πολιτικά δρώμενα. Οι θεσμοί είχαν δημιουργηθεί για να είναι αυστηροί, καθώς πίστευαν ότι το δημοκρατικό καθεστώς κινδύνευε ανά πάσα στιγμή από την ολιγαρχία που στόχο είχε να καταστείλει την ελευθερία του λόγου. Το τρίπτυχο «*ισονομία, ισηγορία, ισοκρατία*» οι αρχαίοι Αθηναίοι προσπάθησαν να το διατηρήσουν όσο διήρκεσε η δημοκρατία τους. Χαρακτηριστικά, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο: «Οι Αθηναίοι έγιναν πιο δυνατοί, αυτό δεν είναι το μόνο γεγονός που αποδεικνύει ότι η ισηγορία είναι σπουδαίο πράγμα. Όσον καιρό οι Αθηναίοι είχαν τυραννική κυβέρνηση ήσαν ασθενέστεροι από όλους τους γείτονές τους, μόλις όμως απαλλάχθηκαν από τυράννους πρότευσαν με μεγάλοι διαφορά. Τούτο φανερώνει ότι η εποχή που ήσαν υποταγμένοι δεν έδειχναν καλή διάθεση, επειδή έβλεπαν ότι εργάζονταν για δυνάστη, μόλις όμως απελευθερώθηκαν, ο καθένας συνεργαζόταν με προθυμία ξέροντας ότι το κάνει για τον ίδιο του τον εαυτό».

Επομένως, η ελευθερία ξεκινάει από την έναρξη του διαλόγου. Η επιχειρηματολογία και η ρητορική παίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής και στις αποφάσεις του δήμου. Ωστόσο, υπάρχουν αντικρουόμενα συμφέροντα ανάμεσα σε φτωχούς και πλούσιους. Οι εύποροι, για παράδειγμα, παρουσιάζονται ως άνθρωποι με πολυσχιδείς απόψεις, υποστηρίζοντας τη διατήρηση της ειρήνης και τον περιορισμό στις χρηματοδοτήσεις που αφορούν την τριηραρχία και τα δημόσια έργα, καθώς και τους φόρους περιουσίας. Όμως, για τους φτωχούς, δεν είναι σίγουρο ότι αυτοί επιζητούσαν τον πόλεμο για να απασχολούνται έμμισθοι στις τριήρεις, ιδίως όταν η Αθήνα ηττήθηκε στον Πελοποννησιακό πόλεμο και είχε εξασθενήσει η κυριαρχία της.⁴⁴

Παρόλο που οι «πολλοί» είχαν αντικρουόμενα συμφέροντα έναντι μιας ολιγαρχίας πλουσίων, οι Αθηναίοι δεν υπονόμευσαν την ατομική τους ιδιοκτησία. Μπορεί όλες οι νομοθετικές διαδικασίες και οι έλεγχοι να μην επέτρεπαν τους ολιγάρχες να ανέβουν στην εξουσία, παρ' όλα αυτά οι Αθηναίοι εμπιστεύτηκαν αξιώματα σε άτομα με αριστοκρατική προέλευση. Ιδίως σε θέσεις που αφορούσαν στρατηγικά καθήκοντα. Σε αυτό μπορεί να δοθεί η ερμηνεία πως η ισηγορία αποκτούσε μεγάλη αξία όταν ο λόγος των απλών Αθηναίων, των «*χειρόνων*» είναι ισοδύναμος με των αριστοκρατών, των «*αρίστων*». Οι Αθηναίοι χρειάζονταν την τάξη των

⁴³ Σακελλαρίου, *Η αθηναϊκή δημοκρατία*, Ηράκλειο 2000, σελ. 397-399.

⁴⁴ R. K. Sinclair, Αθήνα 1997, σελ. 214.

ολιγαρχικών όχι μόνο για την μόρφωσή τους, αλλά και για να αναδείξουν την ανωτερότητά τους και να νομιμοποιήσουν την κυριαρχία τους στις υπόλοιπες πόλεις. Η δημοκρατία για τους αρχαίους Αθηναίους ήταν εξίσου θέμα κυριαρχίας και γοήτρου. Όταν αναδείχθηκαν νικητές από τους Μηδικούς πολέμους, τότε φάνηκε η δυναμική του λαού, καθώς, κατά βάση, το ναυτικό πλήρωμα απαρτιζόταν από φτωχούς Αθηναίους. Για αυτό, σύμφωνα με τον Ευριπίδη, στη δημοκρατία προνόμια δεν υπάρχουν μόνο για τον πλούσιο αλλά και για τον φτωχό.⁴⁵ Ο φόβος της τυραννίας από τους ολιγαρχικούς δεν έφερε βίαιη επανάσταση του λαού εναντίον τους, όπως συνέβη με την ανατροπή της αριστοκρατίας στη Γαλλική επανάσταση. Αντιθέτως, η δημοκρατία έθεσε τις βάσεις για την συνύπαρξη των αντικρουόμενων συμφερόντων, μιας και ο φτωχός πλέον θα είχε τη δυνατότητα να αμυνθεί έναντι του πλούσιου.

3. Αναζήτηση πολιτικών «κομμάτων» στην αρχαία Αθήνα

3.1 Ο ορισμός του πολιτικού κόμματος στη σύγχρονη δημοκρατία

Για τον όρο «πολιτικό κόμμα» οι ορισμοί και οι ερμηνείες ποικίλουν. Για να μην υπάρξει σύγχυση, θα σκεφτούμε και θα αναλύσουμε τα πολιτικά κόμματα όπως τα γνωρίζουμε σήμερα. Η ιστορική μνήμη και εμπειρία προσδίδει στα πράγματα την απαραίτητη σφαιρικότητα που προσεγγίζει το αληθινό και το πραγματικό. Σε αντίθεση με την αναζήτηση της αλήθειας για την αρχαιότητα, για την οποία υπάρχει αρκετή αβεβαιότητα ως προς τα ιστορικά γεγονότα, αλλά και τον τρόπο σκέψης των ιστορικών υποκειμένων της εποχής. Καταρχάς, τα κόμματα είναι καίριας σημασίας για τη λειτουργία των σύγχρονων δημοκρατιών. Βέβαια, υπάρχει η άποψη πως τα κόμματα υφίσταντο και σε μη δημοκρατικά πολιτικά συστήματα. Όπως, π.χ., τα ακροδεξιά κόμματα που αποτέλεσαν βασικές πηγές εξουσίας σε χώρες όπως η ναζιστική Γερμανία και η Ισπανία του F. Franco, αλλά και στα κομμουνιστικά κόμματα που κυριάρχησαν στα συστήματα της Σοβιετικής Ένωσης και της ανατολικής Ευρώπης, και παρέμειναν κυρίαρχα στην Κίνα και στην Κούβα μέχρι και σήμερα.⁴⁶

Σύμφωνα με το άρθρο 29 του ελληνικού Συντάγματος, «Έλληνες πολίτες που έχουν το εκλογικό δικαίωμα μπορούν ελεύθερα να ιδρύουν και να συμμετέχουν σε πολιτικά κόμματα, που η οργάνωση και η δράση τους οφείλει να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος». Για το ελληνικό Σύνταγμα βασική προϋπόθεση για τη δημιουργία κόμματος είναι ο σεβασμός στις αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος. Όταν παραβιάζει αυτές τις αρχές, μια οργάνωση παύει να θεωρείται πολιτικό κόμμα. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η δίκη του ελληνικού πολιτικού κόμματος της *Χρυσής Αυγής*,

---

⁴⁵ J. D. Romily, 2001, σελ. 91.

⁴⁶ A. R. Ball, B. G. Peters, *Σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση*, Αθήνα 2001, σελ. 156.

το οποίο ξεκίνησε ως κόμμα με εθνικιστικές και ναζιστικές αντιλήψεις, εν συνεχεία εκπροσωπήθηκε στη βουλή και εντέλει καταδικάστηκε ως εγκληματική οργάνωση, υπαίτια για δολοφονία και άλλες βιαιοπραγίες.

Η ύπαρξη κόμματος προϋποθέτει ένα σύνταγμα το οποίο να ορίζει τα χαρακτηριστικά του πολιτικού κόμματος. Επιπρόσθετα, η διάκριση των εξουσιών σε ένα κράτος είναι απαραίτητη για τη διαφύλαξη του συντάγματος και τη διασφάλιση της σωστής λειτουργίας των κομμάτων, έτσι όπως τα ορίζει το σύνταγμα. Στον ορισμό του κόμματος μπορούμε να προσθέσουμε και άλλα χαρακτηριστικά. Ένα από αυτά αφορά τους στόχους, σύμφωνα με τον Joseph Schumpeter: «Ο πρωταρχικός στόχος κάθε πολιτικού κόμματος είναι να επικρατήσει των άλλων κομμάτων, έτσι ώστε να αναλάβει την κυβέρνηση ή να παραμείνει σε αυτήν».⁴⁷ Η επικράτηση του κόμματος στην κυβέρνηση σε μια σύγχρονη δημοκρατία οφείλεται στη διαδικασία των εκλογών, κατά τις οποίες η πλειοψηφία αναδεικνύει το επικρατέστερο κόμμα. Παράλληλα, το κάθε κόμμα επιδιώκει να αποσπάσει και την αρχή της δεδηλωμένης, χάρη στην οποία θα μπορεί να ψηφίζει νόμους και να ασκεί πολιτική. Ένα άλλο στοιχείο των σύγχρονων κομμάτων είναι ότι διέπονται από ένα βαθμό οργάνωσης, καθώς και ότι διαθέτουν μηχανισμούς εξωκοινοβουλευτικής υποστήριξης. Το κάθε κόμμα αποτελείται από μέλη τα οποία οργανώνονται σε μια κάθετη ιεραρχία. Οι υποψήφιοι του κάθε κόμματος αναδεικνύονται μέσα από εσωτερικές διαδικασίες και έπειτα προτείνονται στο κοινό. Τα μέσα που χρησιμοποιεί το κάθε κόμμα ποικίλλουν, όπως εξάλλου και οι υποψήφιοί του για να διαφημιστούν. Η εκλογική προπαγάνδα μπορεί να προωθηθεί τόσο μέσω των Μ.Μ.Ε. όσο και με μακράς διαρκείας προεκλογικές εκστρατείες.⁴⁸ Βέβαια, αυτή η διαδικασία δεν είναι αμφίδρομη με τους ψηφοφόρους, καθώς η προεκλογική προπαγάνδα δεν προϋποθέτει τον διάλογο μεταξύ των πολιτών για τη διαμόρφωση ενός προγράμματος. Αντιθέτως, ο στόχος του κόμματος στην προεκλογική περίοδο είναι να πείσουν το κοινό, παρά να διαμορφώσουν από κοινού με αυτό μια πολιτική. Το προεκλογικό πρόγραμμα, καθώς και οι υποψήφιοί του, είναι a priori καθορισμένοι.

3.2 Απόψεις υπέρ των πολιτικών «κομμάτων» στην αρχαία Αθήνα

Στην ύπαρξη κομμάτων στην αρχαία Αθήνα αναφέρθηκε διεξοδικά ο Leonard Whibley στο σύγγραμμά του *Political Parties in Athens during the Peloponnesian War*. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως υπήρξαν δυο βασικά «κόμματα»: των «ολιγαρχικών» και των «δημοκρατικών». Βέβαια, υπήρχαν και οι «μετριοπαθείς», οι οποίοι αποτελούνταν από ομορτοουνιστές δημοκρατικούς και μετριοπαθείς ολιγαρχικούς. Ο βασικός διαχωρισμός των «κομμάτων» αφορούσε κατά βάση τον πλούτο. Οι «ολιγαρχικοί» ήταν οι πλούσιοι, οι «δημοκρατικοί» ήταν οι φτωχοί και «μετριοπαθείς» ήταν η μεσαία τάξη.⁴⁹ Το «κόμμα» των «ολιγαρχικών» εργαζόταν κρυφά, χωρίς να επιδιώκει να γνωστοποιηθεί η πολιτική του. Οι «ολιγαρχικοί»

---

⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 156.

⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 156-157.

⁴⁹ Leonard Whibley, *Political Parties in Athens during the Peloponnesian War*, Cambridge 1889, σελ.39-45.

έδειχναν ότι συμμετείχαν στα κοινά και ότι υποστήριζαν με τον τρόπο τους το δημοκρατικό καθεστώς, όμως παράλληλα εργάζονταν με υπόγειο τρόπο για τα συμφέροντά τους και την κατάκτηση της εξουσίας. Οι «ολιγαρχικοί» επιζητούσαν την ειρήνη με τη Σπάρτη και την απαλλαγή από φόρους, σε αντίθεση με τους «δημοκρατικούς». Εντέλει, βασικός στόχος τους ήταν να ανέλθουν στην εξουσία με αντιδημοκρατικό τρόπο, για να προστατευθούν από την καταπίεση των φτωχών.⁵⁰

Μια από τις κύριες λειτουργίες των σύγχρονων κομμάτων είναι να ενοποιήσουν, να απλοποιήσουν και να σταθεροποιήσουν την πολιτική διαδικασία.⁵¹ Τα σύγχρονα κόμματα καλούνται να αντιπροσωπεύσουν ετερόκλητα συμφέροντα ώστε να διαμορφωθεί μια σταθερότητα στην κοινωνία. Όσο ενοποιητικό είναι ένα κόμμα, τόσο θα διευρύνει την επιρροή του και θα αγγίζει περισσότερους ψηφοφόρους. Αυτό διαφαίνεται και στην εκλογή του προέδρου στην Αμερική όπου, σύμφωνα με τον Umberto Eco, ο λαός καλείται να επιλέξει μεταξύ δύο υποψηφίων, οι οποίοι προέρχονται από μια νομενκλατούρα και «μοιάζουν σαν δυο σταγόνες νερό».⁵² Στην αρχαία Αθήνα η τάξη των «ολιγαρχικών» αμφισβητούσε την ίδια την δημοκρατία και τη θεωρούσε επικίνδυνη. Στόχος της δεν ήταν η ενοποίηση, αλλά η διάκριση ανάμεσα σε αυτούς και τον λαό. Δεν ήθελαν να αντιπροσωπεύουν έναν λαό, ήθελαν να επιβάλουν την εξουσία τους.

Βασικό επιχείρημα σε συγγράμματα που υποστηρίζουν την ύπαρξη πολιτικών «κομμάτων» είναι η ύπαρξη του όρου *εταιρεία*. Σύμφωνα με τον George Miller Calhoun, η ύπαρξη του πολιτικού «κόμματος» στην αρχαία Αθήνα διαφαίνεται στις λέξεις *εταιρεία* και *συνομοσία*.⁵³ Τη λέξη *εταιρεία* συναντάμε όταν ο Θουκυδίδης, γιος του Μελησίου, διαδέχτηκε στην αρχηγία των αντιδημοκρατικών τον Κίμωνα και οργάνωσε τους οπαδούς του σε μια *εταιρείαν επι δίκαις και αρχαίς*. Δηλαδή, μια ομάδα η οποία αποσκοπούσε να επηρεάσει τις αποφάσεις ηλιαστικών δικαστηρίων και τις εκλογές αιρετών αρχόντων της δημοκρατίας, ιδίως αυτές των στρατηγών. Έπειτα, τα κινήματα των «ολιγαρχικών» για την κατάλυση της δημοκρατίας για τα έτη 411 και του 404 π.Χ. αναφέρονται ως αποτέλεσμα της δράσης *εταίρων*.⁵⁴ Ακόμα, αντιδημοκρατικές οργανώσεις δρούσαν και σε υποθέσεις οστρακισμού, όπως στην περίπτωση του Θεμιστοκλή και του Υπέρβολου. Για την Αθήνα, ο τελευταίος οστρακισμός υπήρξε αυτός του Υπέρβολου, ο οποίος είχε αρχικά παροτρύνει τους Αθηναίους να οστρακίσουν τον Αλκιβιάδη ή τον Νικία. Ωστόσο, αυτοί με τη σειρά τους συγκέντρωσαν υποστηρικτές για να ψηφίσουν τον οστρακισμό του Υπέρβολου, κάτι που πραγματοποιήθηκε. Υποστηρίζεται πως για έναν εξοστρακισμό απαιτούνταν τουλάχιστον 6.000 ψήφοι, εκ των οποίων οι 2.000 ψήφοι ήταν κατά του Υπέρβολου.⁵⁵

Οι Αθηναίοι διατείνονταν πως ο οστρακισμός ήταν ένας δημοκρατικός θεσμός χρήσιμος στο να αποτρέπει οποιαδήποτε *στάση*. Δημιουργήθηκε ως μέτρο για να διαφυλάξει τη σταθερότητα της διακυβέρνησης και να ελαττώσει τις αντιθέσεις μεταξύ πολιτικών αρχηγών.⁵⁶ Οι *εταιρείες*, με αριθμό από είκοσι έως εκατό μέλη, διώκονταν από τον νόμο μετά την κατάργηση του

---

⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 79-88.

⁵¹ A. R. Ball, B. G. Peters, *Σύγχρονη πολιτική*, Αθήνα 2001, σελ. 158.

⁵² Umberto Eco, *Χρονικά μιας ρευστής κοινωνίας*, Αθήνα 2016, σελ. 87.

⁵³ G. M. Calhoun, *Athenian Clubs in Politics and Litigation*, Chicago 1913, σελ. 4.

⁵⁴ Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η αθηναϊκή δημοκρατία*, Ηράκλειο 2000, σελ. 402.

⁵⁵ P. J. Rhodes, "Political Activity in Classical Athens" *JHS* 106 (1986) 139.

⁵⁶ Lionel Pearson, *Party Politics and Free Speech in Democratic Athens*, Cambridge 1937, σελ. 44-45.

ολιγαρχικού καθεστώτος του 411/0π.Χ. Οι όροι *εταιρείαι* και *εταίροι* σήμαιναν για την αριστοκρατία «σύντροφος» και «συντροφιά», αντίστοιχα. Αυτές οι ομάδες δεν είχαν κάποια ιδεολογική βάση, αλλά τους συνέδεαν η κοινή καταγωγή των μελών τους και οι δεσμοί φιλίας. Πάντως, δεν διαδόθηκαν μεταξύ των ατόμων που υποστήριζαν την δημοκρατία.⁵⁷

3.3 Η ελεύθερη συμμετοχή στην Εκκλησία του δήμου δεν προΐδεάζει ύπαρξη κόμματος

Στην αρχαία Αθήνα δεν υπήρχε κάποιος λόγος για έναν πολίτη να ενταχθεί σε μία πολιτική ομάδα ώστε να εκφράσει τα αιτήματά του. Ο κάθε πολίτης είχε τη δυνατότητα να αγορεύει στην εκκλησία του δήμου και να εκφράζει τα επιχειρήματά του. Η δικαστική και η βουλευτική εξουσία αποδίδονταν μέσω της διαδικασίας του κλήρου και διαρκούσαν έναν μόλις χρόνο. Εντωμεταξύ, κάθε πολίτης με δικιά του ευθύνη μπορούσε να καταγγείλει έναν συμπολίτη του με την κατηγορία ότι δεν συμμορφώνεται με το κοινό συμφέρον. Η ελευθερία άποψης και διατύπωσης επιχειρημάτων για σημαντικές αποφάσεις που αφορούσαν την πόλη ήταν δεδομένη για έναν απλό πολίτη. Μόνο η ολιγαρχία εναντιωνόταν σε αυτή την ελευθερία των πολιτών για τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων. Σήμερα, στα σύγχρονα κράτη, υπάρχει η ελευθερία της άποψης, δεν τίθεται όμως επί ίσοις όροις με την άποψη των βουλευτών του κυβερνώντος κόμματος. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αποδυναμώνεται η βαρύτητα της άποψης των απλών πολιτών, καθώς αυτή δεν μπορεί να επηρεάσει άμεσα την πολιτική. Εξάλλου, η τάξη των βουλευτών που αναδεικνύονται από κομματικούς μηχανισμούς μπορεί να επηρεάσει την κοινή γνώμη, καθώς διαθέτει έναν μηχανισμό που την υποστηρίζει. Τα Μ.Μ.Ε., μαζί με τον επιχειρηματικό κόσμο, παίζουν καθοριστικό ρόλο σε αυτό, στηρίζοντας και αναδεικνύοντας τα προγράμματα των κομμάτων. Παρομοίως, στην Αθήνα υπήρχαν σπουδαίοι ρήτορες που δύσκολα ένας πολίτης μπορούσε να αντικρούσει, όμως η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι ο κάθε πολίτης είχε θεωρητικά -η γραφή *παρανόμων*, λ.χ., δρούσε αποτρεπτικά στο δικαίωμα αυτό του κάθε πολίτη- τη δυνατότητα να ασκήσει την ρητορική του δεινότητα και να εκφέρει την δική του άποψη σε όλα τα σώματα λήψης αποφάσεων, η οποία θα κρινόταν εάν συμβάλλει ή όχι στο κοινό καλό της πόλης. Δεν ήταν απαραίτητο αυτός που εκφέρει επιχειρήματα να είχε και έναν υποστηρικτικό μηχανισμό, κάτι που στη σύγχρονη πολιτική είναι αναγκαίο.

Η δημοκρατία για τους αρχαίους Αθηναίους φάνταζε κάτι συλλογικό και άμεσο. Τους πολίτες τους ένωνε η κοινή τους καταγωγή, που αυτομάτως τους έδινε κύρος και λόγο να διαφοροποιηθούν από τους υπόλοιπους. Ο Ισοκράτης, στον *Περί ειρήνης*, αναφέρει: «Καυχόμεθα και υπερηφανεύομεθα ότι έχουμε ευγενέστερη καταγωγή από τους άλλους, επιτρέπουμε όμως με μεγαλύτερη ευκολία να συμμετέχει όποιος θέλει σε αυτή την ευγένειά

---

⁵⁷ Μ. Β. Σακελλαρίου, 2000, σελ. 403.

μας από ό,τι οι Τριβαλλοί και οι Λουκανοί στην κατωτερότητα της φυλής τους». ⁵⁸ Αναφορές για την αυτοχθονία των Αθηναίων μπορούμε να εντοπίσουμε και στον Επιτάφιο λόγο, όταν ο Περικλής εγκωμιάζει τους προγόνους των Αθηναίων για την ανδρεία τους και αναφέρει ότι κατοικούσαν ανέκαθεν στη χώρα. ⁵⁹ Μετά τα ηρωικά κατορθώματα των Μηδικών πολέμων οι αρχαίοι Αθηναίοι ήταν πολύ υπερήφανοι για το πολίτευμά τους και την καταγωγή τους. Επιζητούσαν την ενότητα της πόλης και την καθιέρωση του αφηγήματος ότι είναι κυρίαρχοι και ισχυροί, όχι μόνο στη ναυτιλία αλλά και τη μόρφωση και τη σοφία. Γιαυτό και τα πολιτικά δικαιώματα παραχωρούνταν ακόμη και στους θήτες και ποτέ δεν αμφισβητήθηκε το δικαίωμα των αριστοκρατών να μετέχουν στη δημοκρατία και σε αιρετά αξιώματα. Οι αθηναίοι πολίτες επιζητούσαν την κυριαρχία με ένα αίσθημα ανωτερότητας, αυτό έγινε εφικτό με το να καθιερώσουν ένα πολίτευμα στο οποίο οι *αγαθοί* και οι *άριστοι* θα είναι ισότιμοι με τον λαό. Πριν την καθιέρωση της δημοκρατίας ο διάλογος για τις αποφάσεις της πόλης ήταν αριστοκρατικό προνόμιο. Ο Θρασύβουλος, μετά τη νίκη εναντίον των ολιγαρχικών το 403 π.Χ. και τη συμφιλίωση μεταξύ των δύο πλευρών, απευθύνθηκε στους ολιγαρχικούς και απέδειξε ότι δεν έχουν καμία διαφορά με τον λαό της Αθήνας. Επισήμανε πως δεν υπάρχει λόγος να είναι υπερόπτες, καθώς νικήθηκαν από τον λαό, ο οποίος δεν τους είχε αδικήσει με σκοπό το χρήμα. ⁶⁰

Συμπεραίνουμε ότι οι Αθηναίοι επιζητούσαν την ομόνοια με τους ολιγαρχικούς. Σε αντίθεση με τους τελευταίους, των οποίων σκοπός ήταν η εξουσία και η κυριαρχία τους σε βάρος των υπόλοιπων Αθηναίων. Ωστόσο, η οργάνωση των ολιγαρχικών, ώστε να καταλύσουν τη δημοκρατία, δεν μπορεί να θεωρηθεί πολιτικό «κόμμα» με τη σύγχρονη έννοια του όρου, καθώς ο κύριος στόχος των ολιγαρχικών δεν ήταν να εκφράσουν την πλειοψηφία αλλά να υπαρπάξουν το προνόμιο να κυβερνούν εσαεί. Για τον λαό σημασία είχε να είναι ελεύθερος και να αποφασίζει, και λίγο τον απασχολούσε αν η πόλη κυβερνιέται σωστά. ⁶¹ Αντίθετα, σήμερα δεν έχουμε αυτήν την ελευθερία, η ελευθερία μας περιορίζεται στο να ψηφίσουμε κόμματα και εκπροσώπους, οι οποίοι θα διαχειριστούν τις πολιτικές υποθέσεις.

3.4 Η ολιγαρχία δεν θα μπορούσε να είναι πολιτικό κόμμα

Το κόμμα, για να εννοηθεί ως πολιτικό, ορθό είναι να υπηρετεί μια πολιτεία και να επιδιώκει την ευημερία και τη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά, με κατάλληλα διαμορφωμένους νόμους. Δεν είναι τυχαίο που η πολιτική φιλοσοφία άνθησε στις δημοκρατικές πόλεις στην αρχαία Ελλάδα. Ούτε από τους λαούς της Μεσοποταμίας ούτε από τους αρχαίους Αιγύπτιους και Πέρσες έλειψαν οι μεγαλουργίες και τα πνευματικά επιτεύγματα. Όμως, δεν απόκτησαν

---

⁵⁸ Jacqueline de Romilly, *Η αρχαία Ελλάδα σε αναζήτηση της ελευθερίας*, Αθήνα 1992, σελ. 205.

⁵⁹ Θουκυδίδης, *Ιστοριών Β΄*, 35-46.

⁶⁰ Ξενοφώντας, *Ελληνικά*, 2.4.37-43.

⁶¹ J. De Romilly, 2001, σελ.128.

πολιτική θεωρία, διότι τα κράτη εκείνα δεν είχαν ανεπτυγμένη την συμμετοχή του λαού στη διακυβέρνηση της χώρας.⁶² Η πολιτική εμφανίζεται όταν η μια κοινωνία αποφασίζει να αυτορυθμιστεί μέσω διαλόγου και επιχειρημάτων.⁶³ Γιαυτό στον όρο «κόμμα» υπεισέρχεται η έννοια της πολιτικής, καθώς τα κόμματα δημιουργήθηκαν θεωρητικά για να αφουγκραστούν τα προβλήματα των πολιτών και να διαμορφώσουν πολιτικό πρόγραμμα με προτάσεις για τις λύσεις τους. Ο ρόλος των πολιτικών κομμάτων είναι να αντιπροσωπεύουν ένα εκλογικό σώμα κατά τη θητεία τους στη διακυβέρνηση ενός κράτους. Οι εκλογές για τους πολίτες είναι μια διαδικασία σημαντική, καθώς τους δίνεται η επιλογή να αναδείξουν κόμματα που υποστηρίζουν τα αιτήματά τους. Διαφορετικά, εάν δεν υπήρχαν εκλογές, η πολιτική εξουδιετώνεται και ο δογματισμός κυριαρχεί. Συνεπώς, η ύπαρξη πολιτικού κόμματος προϋποθέτει τον σεβασμό στους νόμους και τα αιτήματα του λαού.

Στη αρχαία Αθήνα οι *στάσεις* του 411 π.Χ. και του 403 π.Χ. υποκινήθηκαν από το μέτωπο των ολιγαρχικών. Οι πηγές μας αναφέρονται στον τρόπο διοίκησης των ολιγαρχικών, όταν ανέλαβαν την εξουσία με αντιδημοκρατικό τρόπο. Οι Αθηναίοι θεώρησαν αυτές τις κυβερνήσεις τυραννικές και πάλεψαν για να τις ανατρέψουν. Η ολιγαρχία δεν κατέλαβε την εξουσία για να σεβαστεί τους νόμους, αντιθέτως επιδίωκε αυτή να ορίζει τους νόμους. Χαρακτηριστικός λόγος, όπου διαφαίνεται ο «απολυταρχισμός» των ολιγαρχικών, είναι ο «κατά Ερατοσθένους του Λυσία». Σε αυτό το κείμενο ο Λυσίας διατυπώνει δριμύ κατηγορώ απέναντι στον Ερατοσθένη. Θεωρεί πως οι πράξεις του δεν αποσκοπούσαν στη διατήρηση της δημοκρατίας και απέβλεπαν σε ολιγαρχική διοίκηση.⁶⁴ Επίσης, η δίκη του Θηραμένη καταδεικνύει τη διάθεση του ολιγαρχικού Κριτία να μην σέβεται τους νόμους και την απόφαση του δικαστηρίου. Γιαυτό και ο Θηραμένης προειδοποίησε τους παριστάμενους βουλευτές ότι ενδέχεται να πέσουν και αυτοί θύματα της αυθαιρεσίας των ολιγαρχικών.⁶⁵ Ο αυταρχισμός των Τριάκοντα και η ωμή καταπάτηση των νόμων, δεν υποδεικνύει καμία διάθεση για ενίσχυση του διαλόγου και της συμμετοχής των πολιτών στις αποφάσεις που αφορούσαν την πόλη.

Ένα κόμμα στη σύγχρονη πολιτική δεν επιδιώκει να υπερισχύσει των νόμων και να καταλύσει τη δημοκρατία. Αντιθέτως, λειτουργεί ως προπύργιο για τη διάκριση των εξουσιών και την προάσπιση του Συντάγματος. Τα κόμματα ιδρύθηκαν για να εκφράσουν τα αιτήματα των πολιτών, καθώς η αύξηση του πληθυσμού δεν καθιστά εύκολη τη διαδικασία να συμμετέχουν ανεξάρτητα όλοι οι πολίτες στην πολιτική σκηνή. Θα ήταν οξύμωρη η αποδοχή για ένα σύγχρονο πολίτη που ζει σε ένα δημοκρατικό καθεστώς πως το νόημα της αντιπροσώπευσης εδράζεται στην λογική μιας μειοψηφίας ατόμων που διαθέτει την πολιτική δεινότητα εν τω μέσω μιας ανίκανης και υποδεέστερης πλειοψηφίας. Σε αυτήν ακριβώς την αντίληψη, όμως, εδράζονταν απερίφραστα οι διεκδικήσεις των ολιγαρχικών, γιαυτό και επιδίωκαν την καθαίρεση του απλού λαού από τα κοινά και την εξουσία.

---

⁶² Ε. Π. Παπανούτσος, *Πρακτική φιλοσοφία*, Αθήνα 1984, σελ. 149.

⁶³ Στο ίδιο, σελ. 159.

⁶⁴ Λυσίας, *Κατά Ερατοσθένους*, 92-100.

⁶⁵ Ξενοφών, *Ελληνικά*, 2.3.50-3.56.

3.5 Οι ακόλουθοι των πολιτικών ηγετών στην αρχαία Αθήνα ήταν ολιγάριθμοι

Για την αναζήτηση πολιτικών κομμάτων στην αρχαία Αθήνα, ορθό είναι να αποσαφηνίσουμε εάν υπήρχαν πολιτικοί ηγέτες, οι οποίοι είχαν έναν μεγάλο αριθμό υποστηρικτών, ώστε αυτός ο αριθμός να είναι επαρκής για να επηρεάσει την ψηφοφορία στις συνελεύσεις του δήμου. Στην αρχαία Αθήνα τα περισσότερα πολιτικά αξιώματα ανατίθενταν μέσω της διαδικασίας της κλήρωσης, σε αντίθεση με τη σύγχρονη δημοκρατία που ανατίθενται μέσω των εκλογών. Παρ' όλα αυτά υπήρχε στις συνελεύσεις του δήμου προβλεπόμενη η διαδικασία της ψηφοφορίας για τη λήψη των αποφάσεων. Σε αυτές τις συνελεύσεις θα αναφερθούμε ευθύς αμέσως, με σκοπό να διερευνηθεί εάν αυτοί που ρητόρευαν είχαν έναν σταθερό και μεγάλο αριθμό ακολούθων, οι οποίοι συμεριζόταν τις απόψεις του ηγέτη τους.

Ένας αθηναίος πολιτικός ο οποίος απασχόλησε την κοινή γνώμη και έπαιξε καθοριστικό ρόλο κατά την τελευταία δεκαετία του Πελοποννησιακού πολέμου, ήταν ο Θηραμένης. Θεωρήθηκε ότι έλεγχε μια μεγάλη μερίδα ακολούθων, παρ' όλα αυτά ο Mogens Herman Hansen προσπάθησε να υπονομεύσει αυτή την παραδοχή. Μετά τη ναυμαχία των Αργινουσών, οι Αθηναίοι κατηγόρησαν τους στρατηγούς, καθώς και τον Θηραμένη ως τριήραρχο, διότι δεν περισυνέλεξαν τους ναυαγούς. Η δίκη πραγματοποιήθηκε στην εκκλησία του δήμου, όπου οι κατηγορούμενοι έπρεπε να απολογηθούν, και έπειτα μέσω ψηφοφορίας, με ανάταση χειρός, να αποφασιστεί ποιοι ήταν υπεύθυνοι. Ο Θηραμένης, σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, οργάνωσε μια συνωμοσία για να καταδικαστούν οι στρατηγοί ως υπαίτιοι. Ο Ξενοφών αναφέρει τις μηχανορραφίες του Θηραμένη και τη στρατολόγηση των οπαδών του ενάντια των στρατηγών ως εξής:

«μετὰ δὲ ταῦτα ἐγίγνετο Ἀπατούρια, ἐν οἷς οἱ τε πατέρες καὶ οἱ συγγενεῖς σύνεισι σφίσιν αὐτοῖς. οἱ οὖν περὶ τὸν Θηραμένην παρεσκεύασαν ἀνθρώπους μέλανα ἰμάτια ἔχοντας καὶ ἐν χρῶ κεκαρμένους πολλοὺς ἐν ταύτῃ τῇ ἑορτῇ, ἵνα πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ἤκοιεν, ὡς δὴ συγγενεῖς ὄντες τῶν ἀπολωλότων, καὶ Καλλίξενον ἔπεισαν ἐν τῇ βουλῇ κατηγορεῖν τῶν στρατηγῶν»⁶⁶

Σύμφωνα με τον M. H. Hansen, μετά την πρώτη εκκλησία ακολούθησε η γιορτή των Απατουριών, κατά τη διάρκεια της οποίας οι άνθρωποι του Θηραμένη «προσέγγισαν αυτούς που φορούσαν μαύρα και είχαν ξυρισμένα κεφάλια», δηλαδή τους πενθούντες. Ο λόγος ήταν ότι τα άτομα αυτά όντως ενδέχεται να ήταν συγγενείς των Αθηναίων που σκοτώθηκαν στη ναυμαχία. Γιαυτό και ο Ξενοφών υπονοεί πως ήταν αθέμιτος ο τρόπος του Θηραμένη να προσεγγίσει ανθρώπους που θρηνούν και πως έγινε για λόγους σκοπιμότητας. Αυτή η ερμηνεία, όμως, απέχει από το να θεωρήσουμε πως οι οπαδοί του Θηραμένη έπεισαν μια μεγάλη μερίδα πολιτών να παρευρεθούν στην εκκλησία ντυμένοι στα μαύρα ως δήθεν συγγενείς των θανόντων.⁶⁷

Με αυτό τον τρόπο αποφαίνεται πως ο Θηραμένης έλεγχε μια μικρή ομάδα υποστηρικτών, οι οποίοι διατάχθηκαν να παρευρεθούν στη συγκέντρωση φατριών ώστε να προσεγγίσουν κάθε άτομο με πένθιμα ρούχα. Το κείμενο δεν υπονοεί ότι ο Θηραμένης έλεγχε μια μεγάλη ομάδα,

⁶⁶ Ξενοφών, *Ελληνικά*, 1.7.8.

⁶⁷ M. H. Hansen, "Political Parties in Democratic Athens?", *GRBS* 54 (2014) 386-389.

η οποία ήταν διατεθειμένη να εμφανιστεί μεταμφιεσμένη με πένθιμα ρούχα στην εκκλησία του Δήμου και να υποκριθεί τους συγγενείς των εκλιπόντων. Πάντως, μετά την καταδίκη των οκτώ στρατηγών, οι Αθηναίοι μετάνιωσαν για την απόφασή τους αυτή και ψήφισαν την παραπομπή σε δίκη εκείνων που τους είχαν ξεγελάσει (*ἐξηπάτησαν*) το λαό. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν ο δημαγωγός Καλλίξενος, οποίος είχε πεισθεί από τους υποστηρικτές του Θηραμένη να τον στηρίξει στη δίκη του.⁶⁸ Με αυτό το γεγονός φαίνεται να καταρρίπτεται οποιαδήποτε υπόνοια πως ο Θηραμένης ηγούνταν μιας μεγάλης ομάδας ατόμων, καθώς, εάν αυτό ίσχυε, οι Αθηναίοι δεν θα κατήγγειλαν εξαπάτηση από δημαγωγούς. Βέβαια, πάντα υπάρχει επιφύλαξη κατά πόσο μεροληπτούν οι πηγές εκείνης της εποχής.

Συνεπώς, η αθηναϊκή δημοκρατία στηριζόταν ως επί το πλείστον στην κριτική σκέψη των αθηναίων πολιτών. Μια απόφαση που αφορούσε στο καλό της πόλης, προέκυπτε μέσα από μια διαδικασία διαλόγου και επιχειρημάτων. Για τους Αθηναίους, όμως, αυτό δεν σήμαινε ότι οποιαδήποτε απόφαση της εκκλησίας δεν σήμαινε απαραίτητα ότι υπηρετούσε το ορθό και το καλό της πόλης. Πολλές αποφάσεις κρίνονταν εκ του αποτελέσματος, εάν εν τέλει εξυπηρετούσαν το καλό της πόλης ή άλλα συμφέροντα. Γιαυτό οι Αθηναίοι ήταν αυστηροί με τους δημαγωγούς, καθώς υπήρχε ο κίνδυνος να παραπλανήσουν την κοινή γνώμη. Χαρακτηριστική είναι η κατηγορία των Αθηναίων ενάντιον των ρητόρων που τους είχαν παρακινήσει να αναλάβουν τη Σικελική εκστρατεία αλλά και των χρησολόγων, των μάντεων και όσων άλλων με τις προφητείες τους είχαν δημιουργήσει την ελπίδα ότι θα κυριέψουν τη Σικελία. Όλα είχαν σχέση με την πειθώ και τα επιχειρήματα. Στα σύγχρονα κόμματα η παραπλάνηση και η δημαγωγία, στην πράξη, δεν είναι αθέμιτη στις προεκλογικές περιόδους. Η κυβέρνηση που θα ανέλθει στην εξουσία, εάν δεν εφαρμόσει το προεκλογικό της πρόγραμμα ή εάν δεν επιφέρει τα προσδοκώμενα στα πλεονάσματα της ή στο Α.Ε.Π της χώρας, δεν πρόκειται να λογοδοτήσει, με τον τρόπο και τις συνέπειες που γνωρίζουμε στην αρχαία Αθήνα, ίσως να μην υπερψηφιστεί εκ νέου από τους πολίτες, αλλά τα σύγχρονα μέσα χειραγώγησης, όπως είναι και τα Μ.Μ.Ε., έχουν τη δυνατότητα να ανατρέψουν την αρνητική εικόνα ενός κόμματος, όπως εξάλλου και να αμαυρώσουν την τυχόν θετική εικόνα του.

Μπορούμε εδώ να παραθέσουμε συμβουλευτικούς λόγους που εκφωνήθηκαν στα όργανα λήψης αποφάσεων της αρχαίας Αθήνας που καταδεικνύουν πως οι πολιτικές αποφάσεις ήταν ζήτημα επιχειρημάτων και πειθούς. Συγκεκριμένα, μετά την αποστασία της Μυτιλήνης, ο Θουκυδίδης καταγράφει αναλυτικά τους διαλόγους ανάμεσα στον Κλέωνα και στον Διόδοτο, για να αποφασιστεί ποια θα είναι η στάση των Αθηναίων κατά των εξεγερμένων. Ο πρώτος υποστήριζε την παραδειγματική τιμωρία τους, ενώ ο Διόδοτος με εύλογα επιχειρήματα που αφορούσαν την ενίσχυση της δημοκρατικής συμμαχίας, καθώς και τα οικονομικά οφέλη της πόλης, κατάφερε να πείσει τους Αθηναίους να μην προχωρήσουν στη θανάτωση των Μυτιληναίων. Επίσης, ο Διόδοτος αναφέρει πως εδράζεται στη λογική να υπηρετηθεί το συμφέρον των Αθηναίων και όχι απλώς να αποδοθεί δικαιοσύνη.⁶⁹ Σε αυτόν τον διάλογο δεν υπήρχαν οπαδοί που θα υποστήριζαν τυφλά τη μια ή την άλλη ρητορική. Αυτό διαφαίνεται και στο γεγονός πως ο δήμος στην αρχή έκλινε ως προς την άποψη του Κλέωνα, ενώ σε μια δεύτερη ψηφοφορία έγειρε οριστικά υπέρ των επιχειρημάτων του Διόδοτου.

Στη σύγχρονη δημοκρατία είναι αντισυμβατικό ο ηγέτης του κυβερνώντος κόμματος και το επιτελείο του να διαμορφώσει μια πολιτική γραμμή και οι βουλευτές του να μην την

---

⁶⁸ Ξενοφών, στο ίδιο, 1.7.35.

⁶⁹ Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 3.44.4.

στηρίζουν. Πιο σπάνιο είναι να δηλώσουν υποστήριξη στην απόφαση του ηγέτη τους αρχικά και τελικά να αλλάξουν την ψήφο τους υπέρ της επιχειρηματολογίας από την αντιπολίτευση. Δηλαδή, σε πραγματικό χρόνο, αποκλείεται να ακούσουν οι βουλευτές προσεκτικά την εκφώνηση του λόγου ενός βουλευτή της αντιπολίτευσης και να πειστούν από τα επιχειρήματά του. Τα σύγχρονα πολιτικά κόμματα διαμορφώνουν τις αρχές τους και τις ιδεολογίες τους από την αρχή της δημιουργία τους. Πάνω στις εκ των προτέρων διαμορφωμένες πεποιθήσεις τους ασκείται κριτική κατά πόσο αποκλίνουν ή όχι από αυτές κατά τη διάρκεια της θητείας τους. Ακόμα, παρατηρείται συχνά στα σύγχρονα κόμματα ένας «δυσισμός» ανάμεσα στην προεκλογική ρητορική και την εφαρμογή πολιτικής. Δεν συνάδουν αυτά τα δυο, διότι στην πρώτη περίπτωση το κόμμα πρέπει να πείσει, ενώ στη δεύτερη το κόμμα αποφεύγει το πολιτικό ρίσκο των ριζικών κοινωνικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων.

Στην αρχαία Αθήνα οι πολιτικές αποφάσεις ήταν απρόβλεπτες και καθορίζονταν από την εκάστοτε πρόταση που έπειθε τους αθηναίους πολίτες, χωρίς να οι περισσότεροι να έχουν ήδη από πριν διαμορφωμένη προτίμηση. Οι Αθηναίοι όντως φοβούνταν τους ολιγαρχικούς, παρ' όλα αυτά το σώμα των δημοκρατικών Αθηναίων δεν προδίκασε τις αποφάσεις, κάτι που είθισται σε οργανωμένες ομάδες, αντίθετα περίμενε να ακουστούν όλα τα τυχόν επιχειρήματα. Αυτό οδηγούσε σε παλιωδίες και αστάθειες στην πολιτική, όπως, για παράδειγμα, δέκα χρόνια μετά την αποστασία της Μυτιλήνης, όταν οι Αθηναίοι αποφάσισαν να εξανδραποδίσουν και να σφαγιάσουν τους Μηλίους, καθώς αυτοί ζητούσαν να γίνει σεβαστό το δικαίωμά τους να μην εμπλακούν στον Πελοποννησιακό πόλεμο. Η αστάθεια των αποφάσεων ήταν συνάρτηση του ρόλου που είχε ανατεθεί στο λαό στο πλαίσιο της αθηναϊκής δημοκρατίας. Αυτό το γεγονός επιβεβαιώνει, με τη σειρά του, και ο Αριστοφάνης χαρακτηρίζοντας στους *Άχαρνες* τους Αθηναίους *ταχυβούλους* και *μεταβούλους*, δηλαδή ως ανθρώπους που παίρνουν γρήγορα αποφάσεις αλλά και εξίσου γρήγορα τις αλλάζουν.⁷⁰

3.6 Ο Δημοσθένης αναφέρεται σε συμμορίες

Ο Δημοσθένης, όταν εκφωνεί τον Β' Ολυθιακό λόγο, κατακρίνει τους Αθηναίους πως χωρίςστηκαν σε συμμορίες, στους μὲν και ἄλλοι τους δὲ:

«πρότερον μὲν γάρ, ὧ ἄνδρες Αθηναῖοι, κατὰ συμμορίας εἰσεφέρετε, νυνὶ δὲ πολιτεύεσθε κατὰ συμμορίας. ῥήτωρ ἡγεμῶν ἑκατέρων, καὶ στρατηγὸς ὑπὸ τούτῳ καὶ οἱ βοησόμενοι, οἱ τριακόσιοι· οἱ δ' ἄλλοι προσενέμησθε οἱ μὲν ὡς τούτους, οἱ δ' ὡς ἐκείνους.»⁷¹

Με την πρώτη ανάγνωση διαφαίνεται η ύπαρξη πολιτικών ομάδων, οι οποίες μπορεί να προσιδιάζουν με τα πολιτικά «κόμματα» του σύγχρονου κόσμου. Ωστόσο, ο Δημοσθένης δεν αναφέρεται σε κάποιο όνομα πολιτικής παράταξης, αρκέστηκε στον χαρακτηρισμό ότι υπάρχουν οι μὲν και οι δὲ ομάδες. Για την ίδρυση σύγχρονων πολιτικών κομμάτων απαιτείται μια ονομασία, σύμβολα, ακόμα και ύμνοι. Διότι η διάρκεια των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων δεν καθορίζεται από έναν πολιτικό ηγέτη. Ο ηγέτης του κόμματος, καθώς και τα

⁷⁰ Jacqueline de Romilly, *Προβλήματα της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας*, Αθήνα 1992, σελ. 57.

⁷¹ Δημοσθένης, *Όλυθιακός Β'*, 29.

ανώτερα στελέχη, υπηρετούν το κόμμα και δεν συμβαίνει το αντίστροφο. Για παράδειγμα, στην Αμερική τα δύο κυρίαρχα κόμματα, των ρεπουμπλικάνων και των δημοκρατικών, έχουν διατηρηθεί πολλά χρόνια ανεξάρτητα από το ποιος είναι ο πολιτικός τους ηγέτης ανά περιόδους. Ενώ ο Δημοσθένης υπονοεί πως υπάρχουν πολιτικοί ηγέτες που είναι ρήτορες και έχουν την υποστήριξη στρατηγών και τριακοσίων ανώτερων στελεχών. Οι ομάδες αυτές αποβλέπουν να υποστηρίξουν έναν ρήτορα και όχι μια οργάνωση με ιδεολογικό υπόβαθρο, η οποία θα πάψει να υφίσταται όταν ο συγκεκριμένος ηγέτης πάψει να είναι στην πολιτική σκηνή της Αθήνας. Ούτως η άλλως, η προσωπικότητα και η ρητορική δεινότητα για αυτόν που εκφωνούσε μια πρόταση, καθόριζε το αποτέλεσμα μιας απόφασης στη βουλή.

Ο Μ. Η. Hansen θεωρεί πως η πλειοψηφία των συζητήσεων που έχουν διασωθεί από την εκκλησία του δήμου και τα δικαστήρια αναφέρονται σε πολιτικές διαμάχες ανάμεσα σε δύο πολιτικά πρόσωπα. Χαρακτηριστικά αναφέρει τη διαμάχη του Δημοσθένη και του Αισχίνη, η οποία είναι το κυρίαρχο θέμα για τέσσερις διαλόγους σε πάνω από τριακόσιες σελίδες. Σε αυτές τις σελίδες δεν αναφέρεται πουθενά ότι αυτά τα δύο πρόσωπα υποστηρίζονταν από μεγάλες ομάδες. Βέβαια, κάτι τέτοιο θα ήταν και οξύμωρο, μιας και ο Δημοσθένης κατέκρινε τους Αθηναίους για την τάση τους να ακολουθούν πολιτικές ομάδες. Επίσης, ανάμεσα στα αίτια μιας ήττας ενός πολιτικού ηγέτη που υφίστατο είτε στην εκκλησία του δήμου είτε το δικαστήριο, δεν υπάρχει καμία αναφορά ότι ευθυνόταν μια πολιτική παράταξη. Οι πολιτικοί ηγέτες απέδιδαν την ήττα τους κατά βάση σε λόγους που αφορούσαν στη ρητορική δεινότητα του αντιπάλου, η οποία και προσέλυσε την πλειοψηφία. Ακόμα ένας λόγος αφορούσε στους ανταγωνιστές, οι οποίοι διέκοπταν την ομιλία ενός αντίπαλου ρήτορα, με αποτέλεσμα να αποπροσανατολίζουν την κοινή γνώμη. Τέλος, για μια πολιτική ήττα υπήρχε συχνά υπόνοια και για δωροδοκία είτε των προέδρων είτε μεγάλου αριθμού ψηφοφόρων.⁷²

Ο Δημοσθένης ήταν κυρίαρχο πρόσωπο στην πολιτική ζωή της Αθήνας. Είχε μεγάλη επιρροή στους αθηναίους πολίτες, αυτό διαφαίνεται στο λόγο του *Περί Στεφάνου*, όπου διατείνεται ότι χάρη σε εκείνον η πόλη πέτυχε πολλά και γιαυτό ο λαός τον εξέλεξε σε ομιλητή προς τιμήν των νεκρών.⁷³ Παρόλο που είχε μεγάλη απήχηση στους Αθηναίους, τους προέτρεπε να δίνουν το λόγο σε όλους τους ρήτορες και να επιλέγουν την καλύτερη αγόρευση, και όχι όσα θα πει ο ένας ή ο άλλος. Αν πράττουν με αυτό τον τρόπο, έλεγε, δε θα επαινούν μόνο τον ρήτορα εκείνης της στιγμής, αλλά αργότερα και τον ίδιο τους τον εαυτό, αφού η απόφαση θα είναι ωφέλιμη για την πόλη και κατ' επέκταση για τον καθένα ξεχωριστά.⁷⁴ Παρόλο που στην περίοδο που έζησε ο Δημοσθένης το δημοκρατικό πολίτευμα βρισκόταν στο τέλος του για την αρχαία Αθήνα, λόγω κυρίως της Μακεδονικής απειλής, τα επιχειρήματά του πείθουν για τη δύναμη της ελευθερίας του λόγου και τη μέριμνα του κοινού συμφέροντος. Το δημοκρατικό πολίτευμα στην αρχαία Αθήνα διήρκησε σχεδόν δύο αιώνες και ουδέποτε διαφάνηκε η τάση να καταργηθεί η κλήρωση των πολιτικών αξιωμάτων. Αντιθέτως, ο λαός απέφυγε να παραδώσει την διακυβέρνηση του κράτους σε λίγους αντιπροσώπους. Γιαυτό προέτρεπε ο Αισχίνης τους Αθηναίους, στον *Κατὰ Κτησιφῶντος*, να εφαρμόζουν και να διατηρούν τον θεσμό της *γραφής παρανόμων*, ώστε να μην εκχωρούν λίγο λίγο την πολιτική εξουσία σε μια μικρή ομάδα ανθρώπων.⁷⁵

---

⁷² Μ. Η. Hansen, 2014, σελ. 397-399.

⁷³ Δημοσθένης, *Περί του Στεφάνου*, 285.

⁷⁴ Δημοσθένης, *Όλυνθιακός Β'*, 31.

⁷⁵ Αισχίνης, *Κατὰ Κτησιφῶντος*, 5.

Τα πολιτικά κόμματα έχουν δημιουργηθεί ώστε μια μικρή ομάδα πολιτικών να αντιπροσωπεύει ένα μεγάλο εκλογικό σώμα. Με αυτόν τρόπο οι πολίτες εκχωρούν, μέσω εκλογών, σε ένα μικρό αριθμό πολιτικών τη διαχείριση της διακυβέρνησης του κράτους. Βέβαια, με κανένα επιχείρημα στη βουλή της αρχαίας Αθήνας δεν υπήρξε μια τέτοια παρόμοια πρόταση, με εξαίρεση τους Τριάντα τυράννων που ανέτρεψαν εκ θεμελίων το πολίτευμα. Βέβαια, υπήρχαν φιλόσοφοι και στοχαστές εκείνης της εποχής οι οποίοι είχαν αμφιβολίες για την άμεση δημοκρατία. Υπήρχε ελευθερία λόγου στην αρχαία Αθήνα και την ανταλλαγή απόψεων με ξένους,⁷⁶ όμως οι πολίτες που εξέφεραν λόγο στη βουλή και την εκκλησία έπρεπε να είναι προσεκτικοί στις προτάσεις τους. Απαράβατη αρχή ίσχυε η αποτροπή κάθε πρότασης που ενδεχομένως θα κατέτεινε στην καθαίρεση της λαϊκής εξουσίας. Αφενός, μια τέτοια πρόταση δεν θα είχε την υποστήριξη της πλειοψηφίας των πολιτών και, αφετέρου, ο εισηγητής της πρότασης θα διωκόταν.

3.7 Πολιτικά κόμματα και γραφειοκρατικός ορθολογισμός

Τα πολιτικά κόμματα στη σύγχρονη δημοκρατία, όταν εκλεγούν στη διακυβέρνηση ενός κράτους, αναλαμβάνουν να διαχειριστούν θέματα που αφορούν στην κοινωνία, την εξωτερική πολιτική, την οικονομία, την ασφάλεια της χώρας και την παιδεία, τα οποία αναθέτουν σε γραφειοκρατικούς μηχανισμούς που έχουν διορισμένους πολιτικούς προϊστάμενους. Παράλληλα, σε ένα σύγχρονο κράτος, λόγω της ανάπτυξης της γραφειοκρατίας, αυξήθηκε η ανάγκη για κρατικά αξιώματα. Σύμφωνα με τον Max Weber, τα κρατικά αξιώματα διανέμονται στους οπαδούς του νικηφόρου υποψηφίου μέσω του λεγόμενου «spoils system», το οποίο εδραιώθηκε από τον πρόεδρο των ΗΠΑ Andrew Jackson.⁷⁷ Με αυτό τον τρόπο, το κυβερνών κόμμα κατέχει δημόσιες θέσεις, η διανομή των οποίων λειτουργεί και ως δέλεαρ στους ψηφοφόρους για να στηρίζουν το κόμμα. Γιαυτό και τα πολιτικά κόμματα στηρίζονται σε μια πειθαρχία των στελεχών τους, διότι, όταν δοθεί στο κόμμα η εξουσία, ο κάθε βουλευτής και οι ψηφοφόροι θα παίζουν ένα καίριο ρόλο στη δημόσια διοίκηση: για να εφαρμοστεί μια κοινή κομματική γραμμή, όμως, απαιτείται προσήλωση από όλους. Αντίθετα, στην αρχαία Αθήνα, δεν υπήρχε ένα σύστημα που να παραχωρούσε τη δυνατότητα σε άτομα να κατέχουν και να διανέμουν δημόσιες θέσεις. Ο λαός επί το πλείστον κατείχε την εξουσία για τα ζητήματα της πόλης, και παράλληλα υπήρχαν αρκετά αιρετά αξιώματα, όπως αυτά των στρατηγών και των επίτροπων για τη διαχείριση των δαπανών των δημόσιων εορτών.⁷⁸

Ακόμα και η ύπαρξη μικρών πολιτικών οργανώσεων στην αρχαία Αθήνα δεν θα μπορούσε να έχει τη δομή των σύγχρονων κομμάτων. Ο λόγος έγκειται στο γεγονός ότι τα σύγχρονα κόμματα στηρίζονται στον ορθολογισμό της πολιτικής και την οργάνωση. Η στελέχωση των κομμάτων γίνεται με ποικίλες προϋποθέσεις και τέτοια στρατηγική ώστε να ανταγωνιστούν τα άλλα κόμματα. Επειδή το κυβερνών κόμμα διανέμει αξιώματα σε υπηρεσίες κεντρικής δημόσιας διοίκησης, οι υποψήφιοι θα πρέπει να έχουν την κατάρτιση κατάλληλων τεχνοκρατών. Οι αρχαίοι Αθηναίοι δεν έβαζαν νόρμες στην πολιτική σκέψη. Τα ζητήματα που

⁷⁶R. K. Sinclair, *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*, Αθήνα 2008, σελ.17.

⁷⁷M. Weber, *Η πολιτική ως κάλεσμα και επάγγελμα*, Αθήνα 2019, σελ. 66.

⁷⁸R. K. Sinclair, *Δημοκρατία*, σελ. 205.

αφορούσαν στην πολιτική και το δίκαιο διήγειραν φιλοσοφικές αναζητήσεις. Είναι γεγονός πως οι φιλόσοφοι στην αρχαία Αθήνα του 5^{ου} η 4^{ου} π.Χ αιώνα ασχολούνταν τόσο με την πολιτική όσο και με την ηθική. Ο Πλάτων έγραψε την *Πολιτεία* και ο Αριστοτέλης τα *Πολιτικά*: «Αναζητούσαν τις αρετές, το ιδεώδες που έκανε τους ανθρώπους να ζουν, τα λάθη, τις αδικίες που ξεπρόβαλλαν».⁷⁹

Ακόμα, οι νόμοι τους δεν ήταν σύνθετοι και περίπλοκοι, καθώς επηρεάζονταν και από τους άγραφους κανόνες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η *Αντιγόνη* του Σοφοκλή, στο πλαίσιο της οποίας οι ηθικοί νόμοι αντιστέκονται στους ανθρώπινους νόμους. Στην αρχαία Αθήνα η πολιτική και η θρησκεία ήταν συνδεδεμένες. Πολλές φορές οι αρχαίοι Αθηναίοι επικαλέστηκαν χρησμούς για να βρουν απαντήσεις σε σημαντικά προβλήματα της πόλης. Γιαυτό στην αρχαία Αθήνα παρατηρούνται παλινωδίες στις πολιτικές αποφάσεις. Αντίθετα, η πολιτική σήμερα στηρίζεται σε νόμους και σε πολιτικά προγράμματα που εξυπηρετούν την εκάστοτε πολιτική ορθολογικότητα. Συγκεκριμένα τα στελέχη των πολιτικών κομμάτων δημιουργούν το αφήγημα ότι κατέχουν την πολιτική αυθεντία, με αποτέλεσμα η γνώμη του λαού να μην έχει ισάξια δυναμική. Ωστόσο, ο λαός εκφράζει την εναντίωσή του προς την κυβέρνηση μέσω διαδηλώσεων, καθώς τα ζητήματα της κοινωνίας δεν τίθενται σε ανοιχτό διάλογο. Παρόλο που η Αθήνα έδειχνε ιμπεριαλιστικές τάσεις, ωστόσο προσπαθούσε να λύσει τα ζητήματα με διάλογο και όχι με τη χρήση βίας στο εσωτερικό της. Η βία ήταν συνυφασμένη με τον «απολυταρχισμό» ενός ατόμου. Η Αθήνα σπάει την αλυσίδα της βίας και της αυτοδικίας με τον θεσμό ενός δικαστηρίου, όπου οι διενέξεις θα λυθούν με τη λεκτική διαμάχη. Ίσως ο θεσμός του οστρακισμού να φαντάζει σήμερα αποτρόπαια πράξη, παρ' όλα αυτά συντελούσε στο να υπάρξει σύμπνοια και ομόνοια στην πόλη.

Τα σύγχρονα κόμματα προωθούν τον ανταγωνισμό για την εξουσία. Η προσέλευση ψήφων είναι ένας από τους βασικότερους στόχους τους και αυτό επιτυγχάνεται κυρίως με τη δημαγωγία. Λόγω της εξειδίκευσης, των γρήγορων ρυθμών ζωής και της υπερπληθώρας πληροφοριών είναι αρκετά δύσκολο ένας σύγχρονος πολίτης να αναζητήσει και να ανακαλύψει μόνος του τους πραγματικούς μηχανισμούς της σύγχρονης πολιτικής σε μια χώρα, πόσο μάλλον εάν δεν έχει καταλάβει πολιτικά αξιώματα. Η άγνοια παρέχει στα πολιτικά κόμματα το πρόσφορο έδαφος ώστε να πείσουν και να χειραφετήσουν τους. Γιαυτό πολλές φορές, όταν ανέρχονται στην εξουσία, επιδιώκουν να ευθυγραμμίσουν την εκπαίδευση με τα ιδεολογήματά τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό της πρώην πρωθυπουργού του Ηνωμένου Βασιλείου, της Margaret Thatcher, η οποία δεν θεωρούσε την κοινωνιολογία επιστήμη,⁸⁰ καθώς η ίδια τασσόταν υπέρ του φιλελευθερισμού. Αντίθετα, στην αρχαία Αθήνα οι πολίτες γνώριζαν τα πολιτικά πράγματα διότι αναλάμβαναν θέσεις είτε στη βουλή είτε τα δικαστήρια μέσω κλήρωσης. Επίσης, η πολιτεία παρότρυνε τους πολίτες να παρακολουθούν έργα με πολιτικά μηνύματα. Όπως, για παράδειγμα, τα έργα του Αριστοφάνη, ο οποίος έκανε έντονη κριτική στη δημαγωγία στα έργα του *Ιππής* και *Νεφέλες*. Οι πολίτες της αρχαίας Αθήνας επιζητούσαν να εκπροσωπήσουν με το καλύτερο τρόπο το πολίτευμά τους, καθώς υπήρχε έντονος ανταγωνισμός με τα ολιγαρχικά καθεστώτα εκείνης της εποχής. Γιαυτό εναντιώνονταν στη δημαγωγία, καθώς τους στερούσε την κυριαρχία του λόγου και της ελευθερίας. Ήταν ευάλωτη η αρχαία Αθήνα σε μια αρνητική κριτική από τα άλλα καθεστώτα, που μόνο στόχο είχαν να τη διαβάλουν. Την ευθύνη για τη διατήρηση της δημοκρατίας στην πόλη την είχαν οι

⁷⁹ Jacqueline de Romilly, *Πόσο επικαιρή είναι η αθηναϊκή δημοκρατία σήμερα;*, Αθήνα 2015.

⁸⁰ John Urry, *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century*, New York 2000, σελ.5.

ίδιοι οι αρχαίοι Αθηναίοι, σε αντίθεση με τον σύγχρονο κόσμο που είναι τα κόμματα. Αυτά, με τους πολιτικούς στόχους και την ιδεολογία τους, καθορίζουν το βαθμό που η κοινή γνώμη μπορεί να επηρεάσει την πολιτική.

Για να καθορίσουμε και να ορίσουμε τα πολιτικά κόμματα μπορούμε να επικεντρωθούμε στη δομή τους. Τα πολιτικά κόμματα έχουν μια ιδιαίτερη δομή και προορισμό που δεν συνάδουν με την αρχαιότητα. Ο στόχος τους είναι να πείσουν την πλειοψηφία του εκλογικού σώματος, ώστε να κατέχουν τα μέσα για να κυβερνήσουν τον λαό για τέσσερα τουλάχιστον χρόνια. Η Αθήνα, σε όλα τα χρόνια της δημοκρατίας, δεν κατάργησε τα κληρωτά αξιώματα, τα οποία είχαν διάρκεια ενός έτους. Με αυτό τον τρόπο, οι Αθηναίοι δεν θέλησαν να δώσουν εξουσία σε λίγους, όπως συνέβη με τους Τριάντα τυράννους.

Συμπεράσματα.

Κοιτίδα της ιδέας της δημοκρατίας, δηλαδή της συμμετοχής των πολλών στις πολιτικές αποφάσεις, υπήρξε η αρχαία Αθήνα. Περίπου για δυο αιώνες οι αρχαίοι Αθηναίοι προσπάθησαν να διατηρήσουν το δικαίωμά τους να αποφασίζουν για την πόλη τους, και αυτό επιτεύχθηκε, κυρίως, χάρη στη θέσπιση των κληρωτών πολιτικών αξιωμάτων. Η ιδέα πως οι πολίτες είναι ορθό να συμμετέχουν στα κοινά έχει μεταφερθεί και στη σύγχρονη πολιτική, όμως με προϋποθέσεις και περιορισμούς. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι μια ιδιότυπη μορφή δημοκρατίας, καθώς αποσχίζει την κυβέρνηση μιας χώρας από τους πολίτες της και την παραδίδει για κάποια έτη (περίπου τέσσερα χρόνια) σε μία ψηφισμένη πολιτική ελίτ. Ο Ρουσσώ ισχυρίστηκε με καυστικό τρόπο ότι οι Άγγλοι «νομίζουν ότι είναι ελεύθεροι επειδή εκλέγουν τους βουλευτές τους, είναι ελεύθεροι μια μέρα στα πέντε χρόνια».⁸¹

Οι πολιτικές αποφάσεις στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες είναι α priori καθορισμένες από τους εκλογικούς νόμους, τα σύγχρονα κόμματα και την «ορθόδοξη» οικονομική θεωρία. Η εκλογική διαδικασία για την ανάδειξη πολιτικών εκπροσώπων θεωρούνταν από τους αρχαίους Αθηναίους θεσμός αριστοκρατικός.⁸² Μπορεί οι αρχαίοι Αθηναίοι να ψήφιζαν μονολεκτικά στην εκκλησία του δήμου και τα δικαστήρια και να εξέλεγαν τους δέκα στρατηγούς μέσω ψηφοφορίας. Ωστόσο, δεν θεωρούσαν ότι υπάρχει εξειδικευμένη γνώση και επιστήμη στα πολιτικά ζητήματα, γιατί και δεν επέλεγαν κάποιον «άριστο» να αναλάβει τα ηνία, όπως κατ' εξαίρεση συνέβαινε με τους στρατηγούς.

---

⁸¹Κ. Καστοριάδης, *Η αρχαία Ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Αθήνα, 1999,σελ. 29.

⁸²Στο ίδιο σελ. 30.

Οι προτάσεις για μια πολιτική η δικαστική απόφαση στην αρχαία Αθήνα επαφίετο στη ρητορική δεινότητα και την επιχειρηματολογία του κάθε πολίτη. Γι' αυτό και αναπτύχθηκε η τέχνη της ρητορικής εκείνη την εποχή από τους σοφιστές. Αυτή η τέχνη δεν έσβησε στο χρόνο, καθώς κατέστη αναπόσπαστο κομμάτι της σύγχρονης πολιτικής και της δικανικής πρακτικής. Σήμερα η ρητορική χρησιμοποιείται κατά κόρον από τους πολιτικούς, ώστε να πείσουν το εκλογικό σώμα να τους υποστηρίξει. Αυτοσκοπός των πολιτικών και κατ' επέκταση των πολιτικών κομμάτων είναι η δημιουργία πολιτικών ανατροπών, που στην αρχαία Αθήνα θεωρούνταν κίνδυνος για τη δημοκρατία και διώκονταν. Συνεπώς, δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν δομές στην αρχαία Αθήνα, που να προσιδιάζαν στα σύγχρονα πολιτικά κόμματα, καθώς το τελικό αίτιό τους δεν θα ήταν το ίδιο. Ο τελικός στόχος των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων είναι αυτός που καθορίζει και τη δομή τους.

Τα σύγχρονα πολιτικά κόμματα στον δυτικό πολιτισμό λειτουργούν και δομούνται επηρεασμένα από ένα φιλελεύθερο οικονομικό μοντέλο. Στις κομματικές δομές έχουν παρεισφρήσει οι έννοιες της ιεραρχίας, της εξειδίκευσης, της προώθησης της πολιτικής ατζέντας, το management... κτλ., έννοιες που εξελίχθηκαν στην επιστήμη της διοίκησης των επιχειρήσεων για την μεγιστοποίηση του κέρδους. Αυτή η τεχνοκρατική δομή που αποσκοπεί στην πειθαρχία της κομματικής γραμμής, καθώς και τη μεγιστοποίηση του πλήθους των ψηφοφόρων, δεν μπορούσε να υπάρχει στην αρχαία Αθήνα. Αφενός, διότι ένας αθηναίος πολίτης θα έχανε το προνόμιο να αποφασίζει για τα θέματα της πόλης και, αφετέρου, οι νόμοι απέτρεπαν την πρόκληση *στάσεως*. Βέβαια, το ενδεχόμενο στην αρχαία Αθήνα να υπήρξε ένας πολιτικός σχηματισμός με οργάνωση που δεν προσιδιάζει τα σύγχρονα κόμματα, είναι ένα άλλο ιστορικό ερώτημα.

Η αναζήτηση για τα σύγχρονα πολιτικά κόμματα θα μπορούσε να έχει ως αφετηρία τις αρχές του 20^{ου} αιώνα στην Αγγλία με τους Τόρηδες και τους Ουίγους. Πολύ μακριά χρονολογικά από την αθηναϊκή δημοκρατία, στην οποία από την αρχή μέχρι το τέλος της διατηρήθηκαν τα κληρωτά αξιώματα στην πολιτική και τα δικαστήρια. Αυτό το γεγονός δείχνει, από τη μία, ότι το επίκεντρο των πολιτικών αποφάσεων εκείνης της εποχής ήταν ο αθηναίος πολίτης και, από την άλλη, τη νοοτροπία πως το κοινό καλό της πόλης δεν θα μπορούσε να υπηρετείται από αντικρουόμενες οργανωμένες πολιτικές ομάδες.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενής

- Αισχίνης, *Κατὰ Κτησιφῶντος*.
- Δημοσθένης, *Ὀλυνθιακὸς Β΄*.
- Δημοσθένης, *Περὶ τοῦ στεφάνου*.
- Θουκυδίδης, *Ἱστοριῶν Β΄*.
- Λυσίας, *Κατὰ Ερατοσθένους*.

- Ξενοφώντας, *Ελληνικά*.

Δευτερεύουσα

- Καστοριάδης, Κ., 1999, *Η αρχαία Ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Αθήνα: Ύψιλον.
- Μπαμπινιώτης, Γ., 2002, *Λεξικό της νέας Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο λεξικολογίας.
- Παπανούτσος, Ε. Π., 1984, *πρακτική φιλοσοφία*, Αθήνα: Δωδώνη.
- Σακελλαρίου, Μ. Β., 2000, *Η Αθηναϊκή δημοκρατία*, Ηράκλειο: Κρήτης.
- Anastasiadis, V. I., 1999, *Political "parties" in Athenian democracy: a modernising "Toros"*, *Arethusa*, Vol 32, 313-335.
- Andrewes, A., 2008, *Αρχαία Ελληνική κοινωνία*, μτφρ Ανδρέας Παναγόπουλος, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Ball, A. R., Peters, B. G., 2001, *Σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση: εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη*, μτφρ. Κώστας Λάβδας, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Burns, E.M., 2006, *Ευρωπαϊκή ιστορία ο δυτικός πολιτισμός: νεότεροι χρόνοι*, μτφρ. Τάσος Δαρβέρης, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Calhoun, G.M, 1913, *Athenian clubs in politics and litigation*, Texas.
- Chomsky, N. , 1999, *Κέρδος και πολίτης*, μτφρ. Λάμπης Χαραλαμπίδης, Αθήνα: Καστανιώτη.
- Eco, U., 2016, *Χρονικά μιας ρευστής κοινωνίας*, μτφρ. Έφη καλλιφατίδου Αθήνα: Ψυχογιός.
- Hansen, M. H., 2014, *Political Parties in Democratic Athens?*, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 54, 379–403, London.
- Heilbriner, R. L., 2000, *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου*, μτφρ. Βίκυ Λίγγρη, Αθήνα: Κριτική.
- Katz, R. S., Crotty, W. J., 2006, *Handbook of Party Politics*, London: Sage.
- Marx, K., 1975, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά χειρόγραφα*, μτφρ. Μπάμπη Γραμμένου, Αθήνα: Γλάρος.
- Mossé, C., 2002, *Ιστορία μιας δημοκρατίας: από τις αρχές έως την μακεδονική κατάκτηση*, μτφρ. Δήμητρα Αγγελίδου Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Ober, J., 1993, *Public Speech and the Power of the People in Democratic Athens*, *Political Science and Politics*, Vol. 26, 481- 486, Cambridge.
- Pearson, L., 1937, *Party Politics and Free Speech in Democratic Athens*, *Greece & Rome*, Vol. 7, 41-50, Cambridge.

- Rancière, J., 2009, *Το μίσος για την δημοκρατία: πολιτική, δημοκρατία, χειραφέτηση*, μτφρ. Βίκυ Ιακώβου, Αθήνα: Πεδίο.
- Rhodes, P. J., 1986, *Political Activity in Classical Athens*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 106, 132-144, Cambridge.
- Romily, J. D., 2001, *Η αρχαία Ελλάδα σε αναζήτηση της ελευθερίας*, μτφρ. Μπάμπης Αθανασίου, Αθήνα: Αστυ.
- Romily, J. D., 2015, *Πόσο επίκαιρη είναι η Αθηναϊκή δημοκρατία σήμερα;*, μτφρ. Ελένη Οικονόμου, Αθήνα: Ερμής.
- Romily, J.D., 2010, *Τα προβλήματα της αρχαίας Ελληνικής δημοκρατίας*, μτφρ. Νίκος Αγκαβανάκης, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Saussure, F. D., 1959, *Course in General Linguistics*, New York: Philosophical Library
- Sinclair, R.K., 1997, *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*, μτφρ. Ελένη Ταμβάκη, Αθήνα: Α. Καρδαμίτσα.
- Urry, J., 2000, *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century*, New York.
- Weber, M., 2019, *Η πολιτική ως κάλεσμα και επάγγελμα*, μτφρ. Κώστας Κουτσουρέλης, Αθήνα: Δώμα.
- Whibley L., 1889, *Political Parties in Athens during the Peloponnesian War*, Cambridge.